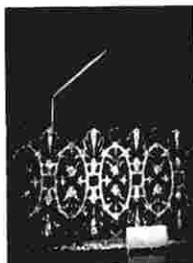

Ədalət
TAHİRZADƏ

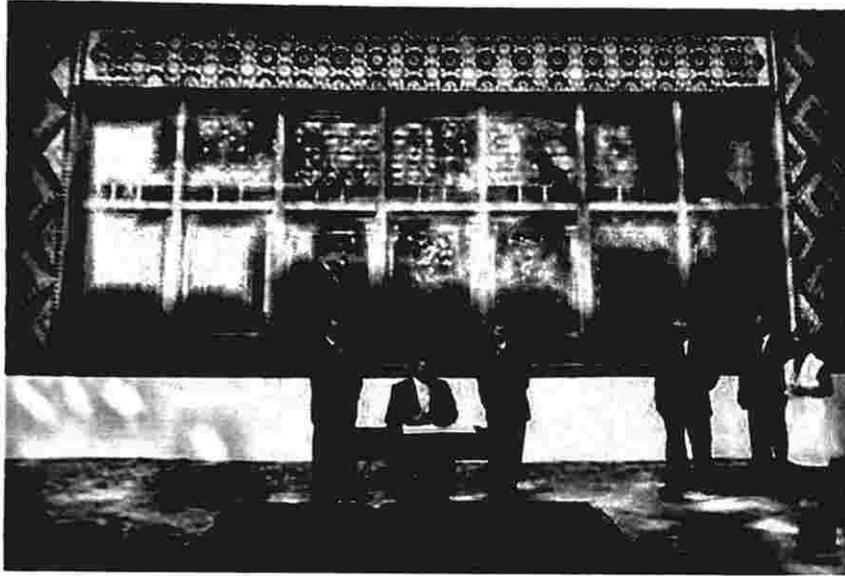
TÜRKİYƏMİZDƏ 10 GÜN

***Ey şaşırmiş könül!
Dosta candan gedən bir yol vardır.
Ey yolunu itirmiş kişi!
Dosta apaçiq da, gizli də bir yol vardır.
Altı yöndən də sənin yolunu kəssələr,
bağlasalar qorxma, çünki sənin könlünün
dərinliklərindən sevgiliyə gedən gizli bir
yol daha vardır.***

MÖVLANA

**Türkiyə Prezidenti Abdullah GÜL
17 avqust 2010-da Şəki Xan sarayının
özəl dəftərinə bu sözləri yazdı:**

*“Gözəllikləri və tarixi toxusuyla
Bursanı andıran Şəki şəhərində
bulunmaqdan böyük məmnuniyyət
duydum”.*

2011
295

Ədalət TAHİRZADƏ

TÜRKIYƏMİZDƏ 10 GÜN

Bakı - 2011

“Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya” MMC

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ARXIV

90990

6 (2=A3)-419

Naşir:

AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi

Cildin və fotoların tərtibçisi:

Həmid TAHİRZADƏ

Kitabın tərtibatı müəllifidir.

Kitabda verilmiş fotosəkillər
(bir neçəsi xaric) yazarın çəkdiqləridir.

TAHİRZADƏ Ədalət Şərif oğlu.

Türkiyəmizdə 10 gün.

Bakı: "Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya" MMC, 2011,
176 səh.

Kitabda AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzinin direktoru Zəkəriyyə Əlizadə və həmin mərkəzin elmi işçisi Ədalət Tahirzadənin 2010-cu ilin noyabrında Türkiyəyə elmi səfəri ilə bağlı təəssüratları öz əksini tapıb. Müəllif publisist bir dillə qardaş Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində apardıqları işdən, qatıldıqları görüşlərdən, gördükləri tarix-mədəniyyət abidələrindən geniş söz açır, toxunulan mövzu və problemlərə yeri gəldikcə öz subyektiv münasibətini də bildirir. Əsər Türkiyə ilə maraqlanan bütün oxucular üçün nəzərdə tutulub.

© Ədalət Tahirzadə

ISBN: 978-9952-8042-8-7

Yazarla əlaqə:

E-mail: adalet_tahirzade@yahoo.com

Tel.: +99450-612-68-13 (cib)

İÇİNDƏKİLƏR

Prezident Abdullah Gül Şəkidi	7
Bu nəşrə ön söz	15
Yazardan bir neçə söz	17
Yolumuz İstanbuladır	18
Təqsimdə terror	21
"Korsan" (qaçaq) taksilər	22
Qələbəlik	24
Fəthi Gədikli	25
Sultan Əhnəd camesi	26
Topqarı sarayı	28
İmam Hüseyinin cübbəsi və başqaları	31
Peyğəmbər əfəndimizin xirqeyi-şərifini	33
"Gündoğan yayınları"nda	35
Tramvay	37
Metrobus	37
Kamil Koçun Avtobusunda İstanbuldan Bursaya	38
Yenə həmin Yalova... ..	40
Süni meşələr	43
"Marigold" hoteli	44
Bursa – sultanlar şəhəri, şəhərlər sultanı	45
Çağdaş Bursa	48
Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsi. Türkiyədə Bələdiyyə... ..	49
Minnətdarlıq	51
Sultan Murad külliyyəsi və türbələri	52
Fabrikayi-hümayun	56
Türkiyənin faciəsi	58
Osman Qazi və Orxan Qazi türbələri	59
Saat qülləsi	61
Bursanın xoşbəxt palıdı və Bakının bağları	62
Ululardan Ulu came	63
Ulu camedə Azərbaycan möcüzəsi	69

“Koza xan” – “Barama karvansarası”	72
Bursada ipəkçilik	73
“Kozabirlik”də	76
Toxum Örətim İşlətməsində	79
Balıbəy xanı – karvansarası	80
Atarürkün abidəsini və Bursa muzeyini ziyarət	81
Bələdiyyədə qəbul	82
Şəkililər Osmanlı sarayında və Türkiyə ordusunda	84
Niyə Biləcik?	88
Biləcikdə	89
Şeyx Ədəbalı və türbəsi	92
Şeyx Ədəbalının Osman bəyə nəsihəti	95
Şeyx Ədəbalının ziyarətində	98
Biləcik Universitetində	100
Yenidən İstanbulda	101
Alpərlə söhbət	104
Sabancının ticarət mərkəzi	105
“Metro Sity”. “Şirvan” kababxanası	106
Bakıya dönüş	107
Son söz	107

ARTIRMALAR

Salman MÜMTAZ. Ənvəriyyə (şeir)	109
Salman MÜMTAZ. Oyun, millət (şeir)	111

SƏFƏR FOTOŞƏKİLLƏRİ	113-176
---------------------------	---------

PREZİDENT ABDULLAH GÜL ŞƏKİDƏ¹

Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti hörmətli *Abdullah Gül* cənabları dünyadakı 78 tarixi şəhər siyahısında bulunan Şəki şəhərinə 17 avqust 2010 tarixindəki ziyarətinə Şəki Türk Şəhidliyindən başladı. Prezident Gül şəhidlikdə etdiyi açıqlamada Azərbaycan və Türkiyənin böyük bir millətin ayrı-ayrı dövlətləri olduğunu, iki ölkə arasında buna yaraşan əməkdaşlıq və dostluğun da olduğunu qeyd edərək dedi:

“1918-ci ildə Nuru paşa komandanlığındakı Qafqaz İslam orduları (ki Nuru paşa da 29 yaşında bir generaldı o zaman) buralar işğal altına alınıb, buralarda çox böyük qətli-amlar yapılırkən gəldilər; Bakıda, Şəkiddə, Füzulidə, Gəncədə bütün buralardakı qətli-amları durdurdular və bütün buraları qurtardılar. Bax, onların izləri buralardadır. Böyük bir şəhidlik Bakıdadır. Bütün Azərbaycanlı qardaşlarımız ozamankı fəryada qulaq asıb gələn və özlərini qurtaran bütün Türklərə və şəhid olanların hamısına (1.300 kişi bilinən rəqəmdir) sahib çıxdılar və onları da bu şəkildə qoruyurlar. Bütün Azərbaycan xalqına, dövlətinə və hökumətinə təşəkkür edirəm – Türk şəhidliklərinə öz şəhidliyi kimi sahib çıxdığı üçün, Türk bayrağı ilə Azərbaycan bayrağını yan-yana bütün şəhidliklərdə bu şəkildə dalğalandırdığı üçün”.

Buradakı çıxışını Prezident Gül belə tamamladı: şəhid olanlar Vətən üçün, din üçün, soydaşlarını zülmədən

¹ Prezident Gülün Şəkiyə səfəri haqqındakı bu bölümdə T.C. Cümhurbaşkanlığının rəsmi saytıdan yararlanmış, səfərlə bağlı fotoları da buradan götürmüşük.

qurtarmaq üçün özlərini fəda etmişlər. Hamısına rəhmət diləyir, əziz xatirələri önündə sayğıyla baş əyirik.

Ziyarəti sırasında xalq şairi *Bəxtiyar Vahabzadə*'nin də heykəlinə gül qoyan Prezident ona sevgisini göstərən xalqı burada salamladı.

Şəki İslam Mədrəsəsi və eyni yerdə bulunan Cümə məscidində də incələmələrdə bulunan Prezident Gül buradakı uşaqlarla xatirə şəkilləri çəkirdi.

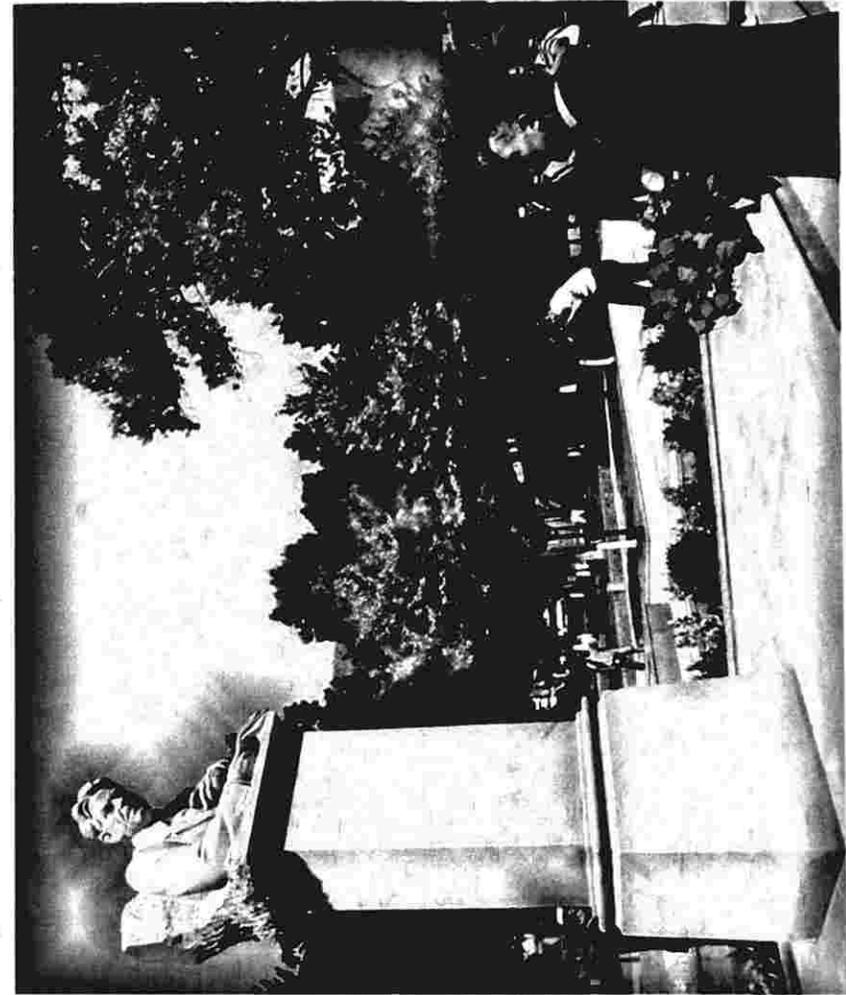
Daha sonra tarixi *Xan sarayı*'na keçən Prezident Gül 370 yaşlı sarayı gəzdikdən sonra, uzun keçmişinə baxmayaraq bütün ehtişamıyla ayaq üstə duran abidədən ayrılarkən buradaki özəl dəftərə bu sözləri yazdı:

"Gözəllikləri və tarixi toxusuyla Bursanı andıran Şəki şəhərində bulunmaqdan böyük məmnuniyyət duydu. Şəki Xan sarayını ziyarətim sırasında Azərbaycanın zəngin tarixi mirasını bir daha görmə fürsəti buldum. Bu gözəl əsərin meydana gətirilməsində və pozulmadan günümüzdə daşınmasında əməyi keçən hər kəsə təşəkkür edirəm".

Prezident Gül daha sonra indi hotel olan tarixi karvansaraya gedərək Şəkidə qalan Qafqaz İslam Ordusu əsgərlərinin nəvələri və Şəki aydınlarıyla bir araya gəldi. Onların arasında AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzinin direktoru, professor *Zəkəriyyə Əlizadə* də vardı.

Prezident Abdullah
Gül Azərbaycanın
xalq şairi Bəxtiyar
Vahabzadənin
abidəsini ziyarət
edarkən.

2. Şaki cüma məscidində. Arxada öndə duranlar (soldan): 2) Cümhurbaşqanlığı Özel Qalam müdiri Hüseyin Avni Karşoğlu, 3) T.C. enerji və təbii qaynaqlar naziri Taner Yıldız, 8) Şaki-Qabala bölgəsinin qazisi Hacı Salim əfəndi Safarov, 9) Prezident Abdullah Gül, 10) Prof. Dr. Şirməmməd Hüseyinov, 11) (göy köynəklisi) Prof. Dr. Qüdrət Əbdülsəlimzadə, 13) Böyükəli Hulusi Kılıç və b.

Türkiyə qonaqlar Şaki Xan sarayında.

Prezident Güllün əski karvansarada yerli ziyalılarla görüşü. Stolaın ətrafında oturanlar (soldan): 1) Prezident Abdullaha Güll, 2) Prof. Dr., millət vəkili Yaqub Mahmudov, 3) Böyükkeçli Hulusi Kılıç, 5) Prof. Dr. Şirməmməd Hüseynov, 6) Dr. Zərinə Cavadova, 7) Prof. Dr. Fəxrəddin Qədirov, 8) Prof. Dr. Zəkəriyyə Əliyeva, 10) Prof. Dr. Adil Qarıbov, 13) Azərb. xarici işlər nazirinin müavini Xələf Xələfov, 15) Azərb. Baş nazirinin müavini Abid Şarıfov. Öndə sağdan birinci: Cümhuriyyətinin Ədalət nazirinin müavini Hüseyn Avni Karşoğlu və b.

Prezident Güllün əski karvansara önündə çəkdirəyi xatirə şəkli. Soldan. Ön cərgədə: 3) Şəki Şahlar İca Həkimiyətinin başçısı Murad Cabbarlı, 4) T.C. enerji və təbii qaynaqlar naziri Tənan Yıldı, 5) Prezident Abdullaha Güll və b. Orta cərgədə: 2) Prof. Dr. Adil Qarıbov, 3) Prof. Dr., millət vəkili Yaqub Mahmudov, 5) Dr. Zərinə Cavadova, 6) Prof. Dr. Şirməmməd Hüseynov, 7) Azərb. Baş nazirinin müavini Abid Şarıfov, 8) Azərb. xarici işlər nazirinin müavini Xələf Xələfov və b. Arxa cərgədə: 4) Prof. Dr. Zəkəriyyə Əliyeva, 10) Cümhuriyyətinin Ədalət nazirinin müavini Hüseyn Avni Karşoğlu. 12) Böyükkeçli Hulusi Kılıç və b.

Prezident Gülün əski karvansarada çəkirdiyi xatirə şəklİ. Soldan: 3) Azərb. xarici işlər nazirinin müavini Xələf Xələfov, 4) Prof. Dr. Zakəriyyə Əlizadə, 5) Böyükkeçİ Hulusi Kılıç, 7) T. C. enerjİ və təbİİ qaynaqlar naziri Taner Yıldız, 8) Prof. Dr., millət vəkİlİ Yaqub Mahmudov, 9) Prof. Dr. Şİrəmməd Hüseynov, 10) Prezİdent Abdullah Gül, 14) Prof. Dr. Adil Qarİbov, 16) Cümhurbaşqanlığı Özal Qalam müdİri Hüseyn Avnİ Karışoğlu və b.

BU NƏŞRƏ ÖN SÖZ

Türkiyə səfərindən döndükdən sonra yol qeydlərimi hörmətli *Rəşad Məcid* in "525-ci qəzet"inin 5 sayında (23-27 noyabr 2010, №№ 213-217) dərc etdirdim. Ürəyimdəki duyğuları oxuculara çatdırmaq üçün qəzetində mənə səxavətlə yer ayırmış Rəşad bəyə dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Ancaq qəzet yazısı nə qədər geniş olsa da beyində dolaşan bütün düşüncələri onda tam əks etdirmək mümkün deyil. Açığı, yazını qəzetə verərkən xeyli yeri qısaltmağa məcbur olmuşdum, halbuki atdığım həmin hissələrdəki fikirləri söyləməyi çox gərəkli sayırdım. Bu üzdən də həm ixtisar etdiyim yerləri saxlamaqla, həm də onlara yeni bölümlər artırmaqla məqaləni yenidən işləyərək və ona səfərimiz boyunca çəkdiyim fotolardan seçmələri də əlavə edərək əlinizdəki kitabçaya çevirməli oldum.

Artırmalar edərkən Türkiyədən gətirdiyim kitablardan və Türkiyənin İnternet saytlarından yararlanmalı oldum. Bu zaman mənə bir şey də aydınlaşdı – sən demə, Türkiyədə də eynən bizdə olduğu kimi, bir araşdırmaçı yazır, yüzü ondan köçürür. Oxucum maraq üçün İnternetdən, məsələn, "Ulu came" sözünü axtarsa dediyimin doğruluğunu özü görür. Ancaq Türkiyəli qardaşlarımızın bizdən üstünlüyü bundadır ki, onlar halal-haramı seçir, materialı təqdim edərkən ilkin qaynağı, müəllifi göstərirlər, bizimkilərsə, maşallah, yazıya öz dədələrinin malı kimi yiyələnərək altına hətta öz imzalarını atır, ən yaxşı halda heç bir müəllif göstərmirlər.

Əlinizdəki kitabın maarifləndirici olacağını göz önündə tutaraq, gəzdiyimiz, gördüyümüz yerlər haqqında oxucuda maraq doğura biləcək ən az həcmli, ancaq ən

zəngin məlumat toplusu təqdim etməyə çalışdıq və bu zaman ən yeni bilgiləri ortaya qoymağa can atdıq. Azərbaycanla bağlı faktları, təbii ki, qabartdıq, çünki Türkiyədə Azərbaycanla bağlı nələinsə olması vurddaşlarımıza da maraqlıdır. Biz gücümüz daxilində belə faktları işıqlandırdıq, çünki onların məhz Azərbaycanla bağlılığı Türkiyədə bilinmir. Məsələn, Bursa Ulu camesinin möcüzəli minbərini düzəltdirmiş usta *Məhəmməd Əbdüləziz oğlu*'nün adını Türkiyə nəşrlərində və İnternet saytlarında çox yerdə oxuya bilərsiniz, ancaq onun Azərbaycandan olması haqqında bircə işarə belə tapmaq mümkün deyil. Əksinə, Məhəmməd Əbdüləziz oğlunun hətta Təbriz yaxınlığında doğulduğunu yazan müəllifin özü onun Türküstandan gəldiyini, başqası Antepdən olduğunu... söyləyir, heç kəsin dilindən "*Azərbaycan*" kəlməsi çıxmır. Mən bu ədalətsizliyi aradan qaldırır, Azərbaycanın halal haqqını burada özünə qaytarıram.

Əlimə qələm alarkən Allahıma və vicdanıma sığındım. Heç kəs məni Azərbaycana tərəfkeşlikdə, yaxud Türkiyəyə heyranlıqda suçlaya bilməz. Yazdığım hər söz, hər cümlə ürəyimim hökmüdür. Yazdıqlarım doğru olmaya bilər, ancaq onlar mənim mütləq gerçəklərimdir.

Səfərimiz məhz Şəki ilə bağlı olduğuna görə şəkililərin qardaş Türkiyəmizə sonsuz və əbədi sevgisinin ifadəçisi olan şəkililə sair *Salman Mümtaz*'ın (1884-1941) *Ənvər paşa* və *Nuru paşa*'ya həsr etdiyi şeirlərini kitabçanın sonuna artırmağı da məqsəduyğun saydım.

YAZARDAN BİR NEÇƏ SÖZ

17 avqust 2010-da Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti *Abdullah Gül* cənabları Şəki şəhərində yerli aydınlarla görüş keçirdi. Görüşə Azərbaycan Baş nazirinin müavini, kökcə Şəkidən olan *Abid Şərifov*, Şəki Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı *Murad Cabbarlı*, Türkiyənin Azərbaycandakı Böyükəliçisi *Hulusi Kılıç* və başqa rəsmi şəxslər də qatılmışdılar. Səmimi görüş zamanı şəkililər Şəki ilə Türkiyənin Bursa şəhəri arasında əski ipəkçilik əlaqələrinin bərpa edilməsi, bu iki şəhərin qardaşlaşması haqqında təşəbbüs qaldırdılar və Gül cənabları bu təklifləri dəstəklədi. Əski ənənələrin yenidən dirçəldilməsi Türkiyə və Azərbaycanın qardaşlığını daha da möhkəmlədən bir iş olduğuna görə şəkililər deyilən sözlərin mümkün qədər tez gerçəkləşməsinə arzulayırdılar. Bu məqsədlə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (MEA) Şəki Regional Elmi Mərkəzi (ŞREM) Şəki Şəhər İcra Hakimiyyətinin də razılığı ilə Bursa şəhərinə, eləcə də Şəkinin Biləcik və Göynük kəndləri ilə onların Türkiyədəki adaşları Biləcik və Göynük şəhərləri arasında tarixi əlaqələri araşdırmaq üçün həmin şəhərlərə iki nəfəri – Prezident Gül ilə görüşün iştirakçısı olan ŞREM-nin direktoru prof. *Zəkəriyyə Əlizadə*'ni və Elmi Mərkəzin elmi işçisi olaraq məni on günlük elmi ezamiyyətə göndərməyi qərara aldı.

Şəkidə bütün danışıqların canlı şahidi olmuş Böyükəliçisi *Hulusi Kılıç* cənabları səfər niyyətimizi bilən kimi bizə hər cür yardımda bulunmağa hazır olduğunu bəyan etdi və Türkiyədə layiqincə qarşılanaraq işləməyimizə yaxşı şərait yaradılması üçün öz əməkdaşlarına göstəriş verdi.

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Onun xeyir-duasıyla 31 oktyabrdan 9 noyabradək ömrümüzün 10 gözəl gününü Türkiyəmizdə yaşadıq.

Bizcə, səfər xeyli faydalı keçdi. Bunun başlıca səbəbi isə səmərəli çalışmağımızdan ötrü Türkiyədə yaradılmış əla şəraitdi (həmin şəraitlə sevimli oxucumuz sonrakı qeydlərimizdə tanış olacaq). Türkiyə – Azərbaycan qardaşlığını hər şeydən uca tutaraq səfərimizə göstərdiyi qayğıya görə Böyükəlçi *Hulusi Kılıç* cənablarına, eləcə də Türkiyədə olduğumuz müddətcə dəfələrlə telefon açaraq problemlərimizlə maraqlanmış, bizə hər cür təşkilati və mənəvi yardımda bulunmuş Böyükəlçiliyin Turizm və Tanıtma Müşavirliyinin məsul işçisi *Nizami Zöhrabi bəy*'ə ürəkdən təşəkkür etməyi özümüzə vicdani borc sayırıq.

YOLUMUZ İSTANBULADIR

Bakıdan Bursaya birbaşa hava yolu yoxdur, buna görə də *Zəkəriyyə müəllim* biletləri İstanbul reysinə almışdı, çünki İstanbul oraya Ankaradan daha yaxındır.

Oktyabrın 31-də səhər evdən tez çıxdıq, çünki həmin gün vaxt bir saat geri çəkildiyinə görə Bakı hava limanında hər hansı gözlənilməz problemlə qarşılaşmaqdan qorxurduq. Allaha şükür, hər şey nəinki yaxşı, hətta əla keçdi – *Zəkəriyyə müəllimin* qohumu olan məsul liman işçilərindən biri bizi qarşıladı və bəzi üzücü prosedurlardan canımızı qurtardı.

Təyyarəmiz göyə qalxanda hava buludlu və sərinli. 10-15 dəqiqədən sonra isə buludlar artıq bizdən xeyli aşağıdaydı, günəşin istisi salonu əməlli-başlı qızdırırdı. 2 saat 20 dəqiqəlik uçuşumuzun, demək olar ki, 2 saata

yaxını buludlar üzərində keçdi. İstanbula yaxınlaşdıqca buludlar seyrəldi və yer aydın görünməyə başladı.

İstanbulda son dəfə 18 il öncə – 1992-nin sonunda olmuşdum. O çağdan bu çağa şəhər hədsiz dəyişib.

Dünyanın ən əski şəhərlərindən olan, iki qitədə: Asiya və Avropada yerləşən İstanbul gerçəkdən dünyanın ən romantik şəhərlərindən biridir. O, 330-395-də Roma imperatorluğuna, 395-1204 və 1261-1453-də Şərqi Roma imperatorluğuna, 1204-1261-də Latın imperatorluğuna və nəhayət, 1453-1922-də əzəmətli Osmanlı imperatorluğuna paytaxtlıq edib. Xəlifəliyin Osmanlı dövlətinə keçdiyi 1517-dən ləğv edildiyi 1924-ədək İstanbul həm də islamiyyətin mərkəzi olub.

Bugünkü İstanbul Türkiyənin ən qələbəlik və iqtisadi baxımdan ən önəmli şəhəridir. İqtisadi yüksəlişinə görə o, dünya şəhərləri arasında 34-cü yeri tutur, bələdiyyə sərhədləri göz önünə alınmaqla isə Avropanın ən çox əhalisi olan şəhəridir – son rəsmi hesablamalara görə, burada 12 milyon 915 min adam yaşayır ki, bu da 118 ölkənin (o sıradan Azərbaycan Respublikasının) bütün əhalisindən çoxdur.

1992-dən sonrakı dəyişikliklər elə Atatürk hava limanındanca görünür. Limanın nə ucu var, nə bucağı – Bakı limanından dəfələrcə böyükdür. Təyyarədən enib yükümüzü almağa ayaqla 20 dəqiqədən artıq yol getdik. Yaxşı ki, uzun dəhlizlər boyu üfüqi eskalatorlar işləyir (Bakı hava limanı kiçik olduğuna görə belə eskalatora ehtiyac duyulmur), adamların çoxu onun üzərində rahat hərəkət edir. Bakı limanında bütün əl yükləri yalnız bir yük eskalatorundan götürülür, Atatürk limanında isə hər biri ondan ən azı iki dəfə böyük olan 15 yük eskalatoru

18

var. Çamadanımızı 10-cu eskalatordan götürüb bayıra çıxdıq. Ancaq təəccüblüdür ki, heç kəs əl yüklərinin bizim olub-olmadığını yoxlamadı (Bakı hava limanında bu işə diqqətlə yanaşılması xoşagələndir).-Qapıdan çıxanda bir oğlan bizə yanaşdı və Zəkəriyyə müəllimlə qucaqlaşib görüşdü. Yol yoldaşım ehtiyatlı adammış – Şəkiddən Türkiyə nömrəli telefon götürüb, hava limanında zəng edərək İstanbulda yaşayan və universitetdə oxuyan nəvəsinə yerimizi bildirib. Həmin oğlan da nəvəsi tələbə *Orxan*'dı; enmə vaxtımızı qabaqcadan öyrənərək bizi qarşılamağa gəlmişdi.

Zəkəriyyə müəllimin Türkiyə universitetlərində 2 nəvəsi oxuyur. Böyük nəvəsi *Tural* İzmirdə Ekonomi Universiteti beynəlxalq münasibətlər və finansman (maliyyə) fakültəsinin IV kurs tələbəsidir (onu görə bilmədik). Kiçik nəvəsi *Orxan*sa 2006-cı ildə qurulmuş İstanbul Bilim Universitetinin tibb fakültəsində III kursdadır və bu universitetdə oxuyan yeganə azərbaycanlı tələbədir. Nəvələrin ikisi də yaxşı oxuyur, ancaq öz hesablarına təhsil aldıklarına görə maddi durumları ürəkaçan deyil.

Şəhəri tanımadığımız üçün bizə *Orxan* bələdçilik edirdi. Onun çağırdığı taksilə İstanbulun mərkəzinə üz tutduq. Yol boyu yeni-yeni göydələnlər, yeni körpülər və başqa tikililər diqqətimizi cəlb edirdi. İki gün öncə Cümhuriyyət bayramı qeyd edildiyinə görə küçələrdə bayram təntənəsi hələ də yaşayırdı – hər yan ay-ulduzlu Türkiyə bayraqları, ulu öndər *Mustafa Kamal Atatürk*'ün şəkilləri ilə bəzədilmişdi. Yaşayış evlərində mənzillərin çoxunda vətəndaşlar öz pəncərələri qarşısına qürurla al bayraq asmışdılar. Bu gözəllikləri seyr edə-edə yarım saatdan sonra Məcidiyyəköyə yetişdik və orada yerləşdik.

TƏQSİMDƏ TERROR

Hava yetərinə istiydi. *Orxan* dedi ki, dünənədək İstanbulda güclü yağışlar yağıb və yaranmış seldə həтта ölən də olub. Sevindik ki, İstanbula bizim “ayağımız düşüb”. Ancaq sevincimiz çox çəkmədi, sən demə, şəhərdə sosial atmosfer çox gərginmiş. Televizoru açan kimi şoka düşdük; İstanbulun ən mərkəzində – *Təqsim meydanı*'nda bu gün səhər qanlı terror törədilib. Canlı bombanın özünü partlatması nəticəsində, ilkin bilgilərə görə, 9-u polis olmaqla 17 yaralı və ölənlər var.

Bu meydan bazar günlərində özəlliklə gənclərin çox toplaşdığı bir bölgədir. “*Star*” qəzetinin yazdığına görə, terror üçün buranın seçilməsi, öncəliklə Türkiyədə yaşayan, ancaq terroru şəxsən yaşamlarında hiss etməyən adamların hədəf alındığını göstərir. Təqsim eyni zamanda yabançılar üçün də məsaj daşıyan bir meydandır; hadisənin belə bir yerdə törədilməsi ölkənin nə qədər güvənsiz olduğu təsəvvürü yarada bilər. Onsuz da, Türkiyəyə sevgisi olmayan bir çox yabançılar burada iç savaş yaşandığını söyləyərək bundan sonra Türkiyəyə getməsinlər deyə dost-tanışını çəkindirə bilər. Başqa yandan, terrorun dinc xalqı və yabançıları qorxutmaq, ancaq polisləri öldürmək məqsədi güddüyü anlaşılır. Buna görə də hadisənin başlıca hədəfinin DÖVLƏT olduğu göz önündədir. Bu qanlı olayın PKK ilə bağlılığı kimsədə şübhə doğurmur. “*Star*” qəzeti yazır ki, özünü partladan kişi bu əyləmiylə hokümətə “kürd siyasətini sən deyil, mən bəirləyirəm” demək istəyir. Ancaq boşuna.

Təbii ki, bu terror yalnız bir nəfərin, bircə PKK-nın işi deyil – onun arxasında PKK-nı doğuran, böyüdüb bəsləyən çox güclü Türkiyə düşməni dövlətlər durur.

Burada yadıma bir lətifə düşür. Bir dəfə şeytan öz balasıyla yolun qırağında dayanıbmiş. Yoldan bir kişi eşşəyin üstündə keçirmiş. Birdən eşşək şillaqlayıb kişini yerə çırpır. Yıxılmış kişi ayağa qalxaraq “Allah sənə lənət eləsin, kor şeytan!” deyir. Şeytanın balası atasından təcəüblə soruşur ki, axı suçun olmaya-olmaya o kişi niyə səni qarğadı? Şeytan gülə-gülə cavab verir ki, o, bir şey bilməsə deməz – eşşək şillaq atanda mənim barmağım onun quyruğunun altındaydı...

Ancaq şeytanın niyyəti bu dəfə də baş tutmayacaq, çünki Türkiyə dövlətinin arxasında da ən yoxsulunun belə daim “Allahım, dövlətə, millətə, orduya zaval vermə!” deyə dua edən böyük və güclü TÜRK XALQI dayanır!

“KORSAN” (QAÇAQ) TAKSİLƏR

Bir qədər dincəldikdən sonra şəhərə çıxmaq istədik. *Orxan* taksi çağırdı və biz “*Cəvahir*” adlı böyük bir ticarət mərkəzinin qarşısında endik. “*Cəvahir*” beş il öncə tikilərək qapılarını müştərilərinin üzünə açıb. Dünya standartlarına cavab verən ən çağdaş alış-veriş mərkəzlərindən biridir.

Sonra öyrəndik ki, buraya gəldiyimiz taksi “korsan”mış. “Korsan” – qaçaq taksi Azərbaycan insanının təsəvvüründəki “xalturaçı”ya bənzəyir. Doğrudur, bunların hər ikisi xəlvət çalışaraq dövlətdən vergi gizləyir, ancaq “korsan”la “xalturaçı”nı eyniləşdirmək insafsızlıq olardı, çünki “xalturaçı” müştəridən bacardıqca çox pul qoparmaq istəyir, “korsan”sa belə deyil. Bəs nədir “korsan” taksi? Vaxtilə qulluqda çalışmış, indisə əməkli (təqaüdçü) olmuş bir sürücü bizə bunun incəliklərini anlatdı. Dedi ki, İstanbulda onun kimi

vergidən yayınan təxminən 80 min taksi var. Onlar ümumi şəbəkəyə bağlıdır. İstənilən adam müraciət edib öz avtomobili ilə həmin şəbəkəyə qoşula bilər. Şəbəkə ilə sürücü arasında heç bir rəsmi müqavilə yoxdur. Sürücü yalnız oraya gündə vur-tut 15 lirə (2 lirə təxminən bizim 1 manatdır) ödəyir, şəbəkə də bunun qarşılığında onu müştəri ilə təmin edir.

Şəhər əhlinin çoxu qaçaq taksidən yararlanır, çünki o, sayğaclı qanuni taksidən ən azı üç dəfə ucuzdur (eyni məsafə üçün qaçaq taksi 5 lirə istəyirsə qanuni taksi 15 lirə alır). Vətəndaş qaçaq taksilərin dispetçerinə zəng edərək daimi müştəri olduğunu bildirir və özünü tanıdır. Bundan sonra dispetçer onun sifarişini qəbul edir, haradan haraya və haçan getməli olduğunu dəqiqləşdirir, bu məsafə üçün neçə lirə verəcəyini dəqiq söyləyir və yaxındakı taksiyə telefon açaraq haraya getməli olduğunu və yolun nə qədər para tutduğunu ona bildirir. Bu sürücü artıq Azərbaycanda olduğu kimi yolu qəsdən uzatmaqda maraqlı deyil, çünki ona söylənmiş məbləğdən bir quruş belə artıq alarsa müştəri şəbəkəyə şikayət edər və həmin sürücü ilə bir daha işbirliyi yapılmaz.

Göründüyü kimi, “korsan” taksi bizdəki “xalturaçı”dan fərqli olaraq xalqa çox sərfəlidir. Doğrudur, ortada vergidənyayınma var, buna görə də polis korsanlıq aşkar etdikdə sürücünü yüksək cərimə ilə (1.200 lirə) cəzalandırır (bu üzdən də həmin sürücülər pulu müştəridən elə götürürlər ki, polis görməsin). Ancaq dərinə düşündə bu sistemin sonucu – işsizliyin çox olduğu bir şəhərdə on minlərcə insanın sürücü kimi ailəsini dolandırması, eyni zamanda aztəminatlı insanların “yola verilməsi” VƏTƏNDAŞIN xeyrinə olduğu üçün, məncə, bu taksilərə qəsdən göz yumulur.

QƏLƏBƏLİK

Bazar ertəsi – noyabrın 1-i iş günü olsa da Bursaya getmədik, çünki hələ Bakıda olduğumuz zaman oradan zəng edib bizi həftənin 2-ci günü gözlədiklərini bildirmişdilər.

Evdə boş otura bilməzdik. *Zəkəriyyə müəllim* özünü yaxşı hiss etmədiyinə görə heç yerə getmək istəmədi. Mənsə Orxanla şəhərə çıxdım. Öncə yeni bir telefon və Türkcell nömrəsi aldım. Türkiyəyə gəldiyimi bilən və zəngimi gözləyən dostum *Fəthi Gədikli* ilə danışdım. Sultan Əhməd cəməsinin qarşısında görüşəsi olduq. Orxan mənə öncə metro ilə, sonra metrobusla getməyi, daha sonra yoluma tramvayla davam etməyi məsləhət gördü. Bir neçə nəqliyyat dəyişmək istəmədiyimə görə birbaşa taksi ilə getməyi qərara aldım. Ancaq Orxana qulaq asmadığım üçün bir saat sonra peşman oldum...

Taksi məni Sultan Əhmədə (o bölgənin adı belə gedir) düz bir saata çatdırdı. Belə gec getməyin başlıca səbəbi yollarda tez-tez tıxaca düşməyimiz, yollar bağlı olduğuna görə dolanıb keçməyimiz deyil, İstanbulun hədsiz böyüklüyüdü – ağılıma belə gətirməzdim ki, şəhərin iki məhəlləsi arasındakı məsafə bu qədər uzun ola bilər.

Doğrusu, Bakıda xüsusən son illər yaranmış sıxlıqdan çox darıxıram. Şəhərdə yeni evlərin, göydələnlərin iç-içə tikilməsini heç cür sinirə bilmirəm. Ancaq İstanbulda binaların sıxlığını, dəhşətli qələbəliyi görəndən sonra Bakıya şükür etdim. Taksi ilə getdikcə özümü sanki tunnelin içərisində hiss edirdim, çünki küçənin hər iki tərəfindəki tikililər bir-birinə o qədər yaxındır ki, adamda onların hamısının bitişik olması təsəvvürü yaranır.

FƏTHİ GƏDİKLİ

Axır ki, Sultan Əhməd cəməsinə çatdıq. Dikilidaş (390-cı il) tərəfdən dolanıb cəmənin həyatına girdim. Fəthi bəylə zəngləşib tapışdıq. Onunla son görüşümüz bu il mayın 1-də Bakıda olmuşdu. Oxucum *Fəthi Gədikli*'nin kim olması ilə maraqlana bilər.

Fəthi Gədikli 1959-da Türkiyədə Akçaabadın Kuruçam kəndində doğulub. 1967-72 arası öz kəndlərinin məktəbində, 1972-75-də Mətinqala orta məktəbində oxuyub. 1975-də Trabzon Pedaqoji Liseyinə girib, 1979-da Beşikdüzü Pedaqoji Məktəbinə dəyişilərək oranı bitirib. 1984-də İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsini başa vuraraq 1988-89-da Birmingem və Londonda (İngiltərə), 1992-də Qahirədə (Misir) araşdırmalar aparıb. XVI-XVII yüzillər Osmanlı hüquq sənədləriylə bağlı dissertasiya müdafiə edib, 1988-də dosent adı alıb. 1977-2000-ci illər arasında İstanbul Böyükşəhər Bələdiyyəsinin İstanbul Araşdırmaları Mərkəzində Osmanlı dönəminin hüquq sənədləri üzərində iş aparıb.

14 iyun 2004-3 avqust 2007 tarixlərində o, Azərbaycanda mühüm bir görəvdə çalışıb – Türkiyənin kültür və tanıtma müşaviri işləyib. 2008-dən Mərmərə Universitetinin, 2009-dan İstanbul Universitetinin hüquq fakültələrinin professorudur. O, eyni zamanda Bəykənt və İstanbul Aydın Universitetlərinin hüquq fakültələrində də dərslər deyir. Azərbaycanda çıxan "*Türk eli*" dərgisinin bu ilki 8-ci sayındakı "*Azərbaycanın Türkiyədəki dostu*" adlı yazıdan Fəthi bəyin hüquqşünas alim kimi fəaliyyəti, nəşr edilmiş elmi əsərləri haqqında bilgi almaq olar.

Fəthi bəy Bakıda çalışdığı illərdə Azərbaycan aydınlarının dərin hörmət və sevgisini qazanmışdı, çünki

onların əksəri ilə səmimi ünsiyyət qurmuş və bu əlaqələrdən Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığının daha da möhkəmləndirilməsi üçün yararlanmışdı. "525-ci qəzet"dəki yazılarımı oxuduqdan sonra mənə telefon açmışdı, şəxsən tanış olmuşduq. Onun xahişi ilə arxivlərdən Türkiyənin Azərbaycandakı ilk Böyükelçiliyinin 1920-ci illərdə yerləşdiyi binanı müəyyənləşdirmişdim. Oraya xatirə lövhəsi vurdurmaq istəyirdi, ancaq alınmadı...

Yeri gəlmişkən, Fəthi bəyin böyük qardaşı *Yusif Gədəkli* də Türkiyədə Azərbaycanı sevən, onun ədəbiyyat və mədəniyyətini uzun illər boyu yorulmadan təmənnəsiz təbliğ edən dəyərli bir dostumuzdur.

Usanmadan işləməyi, daim yenilik etməyi sevən Fəthi bəy Bakıda "*Yom*" dərgisini açmış (onu indi Türkiyədə nəşr etdirir), Azərbaycanla bağlı bir çox nadir kitabların dilimizə çevrilərək nəşr edilməsinin başlıca iştirakçısı olmuş, xeyli başqa faydalı işlər görmüşdür. Bakıdan gedərkən Türkiyəyə apardığı, yalnız yüzlərcə cild kitab və aydınlarımızın bitməz-tükənməz sevgisi oldu.

SULTAN ƏHMƏD CAMESİ

İndiyədək gəzdiyim, gördüyüm dünya memarlıq abidələri içərisində Sultan Əhməd camesi (Əhmədiyyə) qədər sevdiyim ikincisi yoxdur. Onu ilk dəfə 1992-də görürək ürəkdən vurulmuşdum. Məhz yenidən görmək üçün Fəthi bəylə görüşü bu camenin yanına təyin etdim. Fəthi bəylə birgə bu müqəddəs ocağı böyük zövqlə çöldən də, içəridən də seyr etdik, çoxlu şəkillər çəkdik.

Dünya memarlığının şah əsərlərindən olan bu sənət incisini *Sultan I Əhməd* (1590-1617; h.i.: 1603-1617)

1609-1616-cı illərdə tikdirib. Memarı *Sədəfkar Məhəmməd ağa*'dır. Came göy, yaşıl və ağ İznik çiniləriylə bəzəndiyi, yarımqübbələri və böyük qübbəsinin içi daha çox göy rəngli qələm işləri ilə bəzədildiyi üçün bəzən "*Göy came*" də adlanır. Ayasofya 1934-də camedən müzeyə çevriləndən sonra o, İstanbulun ana camesi olub.

Sultan Əhməd camesi külliyyəsiylə birlikdə İstanbuldakı ən böyük tikili komplekslərindən biridir. Bu külliyyə bir came, mədrəsələr, xünkar (sultan) qəsri, arasta (cərgə dükanlar), ayrı-ayrı dükanlar, hamam, çeşmə, səbillər (fəvvarələr), türbə, darüşşəfa, ibtidai məktəb, imarətxana (xeyriyyə cəmiyyəti) və kirəlik otaqlardan ibarətdir. Bu tikililərin bir qismi günümüzədək gəlib çatmayıb.

Tikili 20.000-dən artıq İznik çinisiylə bəzədilib. Onların yaratdığı bitki naxışları insanı valeh edir. Camenin ibadətxana bölümünün eni 64, uzununu 72 metrdir. 43 metr yüksəkliyindəki mərkəzi qübbəsinin diametri 23,5 metrdir. Camenin içi 200-dən artıq rəngli şüşə ilə aydınlandırılıb.

Sultan Əhməd camesi Türkiyənin 6 minarəli 3 camesinin birincisidir. Deyilənlərə görə, *Sultan Əhməd* minarələri qızıldan düzəltməyə istəyib, ancaq onlara işlədəcək altının (qızılın) sultanın büdcəsindən çox olduğunu hesablayan memar *Sədəfkar Məhəmməd ağa* guya "altın" sözünü yanlış başa düşərək "altı" eşidib və cameni 6 minarəli tikdirib.

Sultan Əhməd camesinin inşası bütün islam aləmini heyran etsə də bəzi yerlərdən etirazlar da gəlmişdi. Etirazçılar "*cameyə 6 minarə yapılması Kəbəyə sayğısızlıqdır*" deyirdilər, çünki o zamanlar 6 minarəsi

olan yeganə came Məkkədəydi. Sultan bu məsələni bütün müsəlmanların xoşuna gələn tərzdə həll edib – Məkkəyə yeddinci minarəni yapdırıb.

Camenin ana və yan qübbələri geniş sivri kəmərlərin dayandığı 4 əzəmətli sütun üzərində yüksəlir. 10 kişi ələ-ələ tutsa da bu sütunların birini qucaqlaya bilməz. Onların yoğunluğunu göstərmək üçün mən birinin önündə dayanaraq şəklimi çəkdim.

Camenin içərisi pəncərələrdən başqa, çilçıraqlarla da işıqlandırılır. Çilçıraqlarda dəvəquşu yumurtasından istifadə edilib, çünki bu yumurta hörümçəkləri qaçırdır və beləliklə, çilçıraqları hörümçək toru basmır.

Came inşa edildiyi dövənlərdə uzun müddət cümə günləri Topqapı sarayındakıların ibadətini gerçəkləşdiyi məkan olub.

TOPQAPI SARAYI

Sultan Əhməddən çıxdıqdan sonra *Fəthi bəy*'ə Ayasofyanı görmək istədiyimi bildirdim, çünki 1992-də oranı görə bilməmişdim. Ayaqla gəzə-gəzə getdik (Sultan Əhmədlə Ayasofyanın arası 250-300 metr olar). Qapıdakı polis bu gün muzeyin bağlı olduğunu dedi. Pərt oldum. Fəthi bəy dedi ki, kefini pozma, gəl gedib Ayasofyanın obiri üzündəki Topqapı sarayına baxaq. Razılaşdım.

Ayasofyanın gündoğan tinindən sola dönən kimi Topqapı sarayının ilk həyətinə giriş darvazası görünür. Buradan qapıyadək olan təxminən 200 metrlik sahə əsasən turistlər üçün hədiyyəlik mallar satılan cərgə dükənlərlə doludur. Malların çoxunu bayıra çıxarıblar. Sultan paltarı geydirilmiş bir manekədən xoşum gəldi və onun şəklini

çəkdim. Bu zaman satıcı dedi ki, içəri gəlin, sizin özünüə sultan paltarı geydirim. Fəthi bəylə birgə girdik. Satıcı sultanın xələtini əynimə geydirdi, başıma da sultan əmmaməsi qoydu. Fəthi bəyə zarafatla dedim ki, indi oldum *Sultan I Ədalət*. Satıcının özü mənim sultanlığımı fotoaparətlə tarixə saldı. Satıcının lütfkarlığını maddi baxımdan dəyərləndirib dükəndən çıxdıq.

Saray darvazasının yaxınlığında “Alman çeşməsi” deyilən bir tarixi çeşmə var. Fəthi bəy onun tarixçəsini danışaraq dedi ki, o, alman imperatoru *II Vilhelm*'in *Sultan Əbdülhəmid*'ə və İstanbula hədiyyəsidir. Almanyada hazırlanıb, 1901-də İstanbuldakı yerində quraşdırılıb. Çeşmənin tunc kitabəsində almanca “*Alman kəyzeri II Vilhelm 1898-ci ilin payızında Osmanlıların hökmdarı həşəmətli II Əbdülhəmid nəzdində ziyarətinin şükran xatirəsi olaraq bu çeşməni tikdirdi*” yazılıb. Çeşmədə osmanlıca kitabə də var. Bu, süls xəttiylə yazılmış bir beytdir.

Sonradan öyrəndim ki, “alman çeşməsi”nin tikilişində şəkillilərin də payı var. Oxucum təəccüblənməsin – o dövəndə sarayda Sultan Əbdülhəmidin yaxın adamlarından (“qürənayi-şahənşahi”) olan və Türkiyədə bulunan *II Vilhelm*ə mehmandarlıq etmiş şəkili *Məhəmmədəmin Daruğazadə* (1854, Şəki-1925, İstanbul) bu çeşmənin qurulmasına şəxsən nəzarət edib.

Topqapı sarayının ilk darvazasından biletsiz girilir. İçəri daxil olan kimi qarşında geniş, yamyaşıl həyət açılır. Burada polisdən başqa, mehmetcik də keşik çəkir. Növbətçi mehmetcik pəhləvan cüssəli, uzunboy, çox yaraşılıq bir oğlandı. Ona yanaşaraq birgə şəkil çəkədmək istədiyimi bildirdim. Etiraz etmədi. Fəthi bəy

bizi qoşa çəkdi. Türkiyə əsgəriylə, mehmetciklə qol-qola dayandığım o xoş anı heç vaxt unutmayacağam. O anda həmin Türkiyə əsgəri mənə 1918-də Azərbaycanı düşmənlərdən xilas etmək üçün gəlmiş *Nuru paşa*'nın özü və mehmetcikləri qədər əzizdi, doğmaydı. O anda mən sanki bir mehmetciklə deyil, şanlı Türk Ordusuyla qol-qola girmişdim!..

Sarayın qarşısında, həyətinə və içində turist əlindən tərənmək olmur. Özəlliklə Yaponiyadan gələnlər lap çoxdur. İkinci darvazaya yaxınlaşanda Fəthi bəy ev yiyəsi kimi bilet aldı. Bilet burada da, Ayasofyada da 20 lirədir (bizim 10 manat).

Saray içində gördüklərimizə keçməzdən öncə Azərbaycan oxucusuna bir az bilgi vermək istəyirəm.

Topqapı sarayı *Sultan Mehmet Fateh* (1432-1481; h.i.: 1444-1446 + 1451-1481) tərəfindən 1478-də tikilib, *Əbdülməcid* (1823-1861; h.i.: 1839-1861) Dolmabağça sarayını tikdirənədək (1843-1855) təxminən 380 il dövlətin idarə mərkəzi və Osmanlı padşahlarının rəsmi iqamətgahı olub. İçində bəzən 4 minə yaxın insan yaşayıb. Quruluş illərində təxminən 700 min kvadratmetr sahəni tutan sarayın bugünkü yeri 80 min kvadratmetrdir. Saray əhlinin Dolmabağça sarayı, Yıldız sarayı və digər saraylarda yaşamağa başlaması ilə Topqapı sarayı boşalıb. Padşahlar buranı tərk etsə də içində bir çox əyan-əşrəf yaşadığından Topqapı sarayı heç zaman önəmini itirməyib.

Sarayın muzey kimi ziyarətə açılması *Əbdülməcid* dönəminə düşür. O vaxt ingilis elçisinə Topqapı sarayı xəzinəsindəki əşyalar göstərilib. Bundan sonra xəzinədəki əski əsərləri yabançılara göstərmək ənənəyə çevrilib və

Əbdüləziz zamanında ampir üslubda şüşəli vitrinlər düzəldilərək xəzinədəki əski əsərlər bu vitrinlər içində göstərilib. *II Əbdülhəmid* taxtdan endirildiyi sıralarda Topqapı sarayı xəzinəsinin iki gün xalqın ziyarətinə açılması düşünülsə də bu gerçəkləşməyib. *Atatürk*'ün 3 aprel 1924 tarixli əmrindən sonra saray 9 oktyabr 1924-də muzey olaraq xalqın üzünə açılıb.

Böyük turist kütlələrini özünə cəlb edən saray 1985-də YUNESCO Dünya Mirasları Siyahısına düşən *İstanbul Tarixi Yarımada* içərisindəki tarixi əsərlərin ən başında gəlməkdədir.

Topqapı sarayı Mərmərə dənizi, İstanbul boğazı və Xalic arasında qalan tarixi İstanbul yarımadasının ucundakı Sarayburnunda qurulub. Saray qurudan *Sultan Mehmet Fateh*'in tikdirdiyi Suri-Sultani, dəniz tərəfdənsə Bizans hasarları ilə şəhərdən ayrılıb. Topqapı sarayı idarə, təhsil yeri və padşahın iqamətgahı olması səbəbiylə iki ana bölümə ayrılıb. Bunlar birinci və ikinci həyətdəki xidməti binalardan ibarət *Birun* ilə daxili təşkilatlarla bağlı binalardan ibarət *Əndərun*'dur.

Sarayın balkonlarından birindən Bosfor boğazına və şəhərin Bəyoğlu hissəsinə heyranedicə bir görünüş açılır. Buradan Qalata qülləsi də yaxşı görünür.

Fəthi bəylə birgə bu yerlərin hamısını gəzdik və çoxlu şəkillər çəkdik.

İMAM HÜSEYNİN CÜBBƏSİ VƏ BAŞQALARI

Topqapı sarayı muzeyində hər bir eksponat nadirdir, haqqında saatlarca danışmağa dəyər. Sarayın bəzi zallarında özünü "Min bir gecə" nağıllarında kimi hiss

edirsən. Bu qədər brilyant, zümrüd, yaqut və mirvarinin toplandığı başqa yeri görmək müşkül məsələdir.

Orada gördüklərimin yarısını belə danışsam “525-ci qəzet”in ən azından 50 səhifəsi dolar, buna görə də yalnız bir-iki əsər üzərində dayanacağam.

Saray-muzeydə 27 avqust-24 noyabr 2010 tarixində “Osmanlı dövlətində Əhli-beyt sevgisi” adlı sərgidə Müqəddəs Əmanətlər Dairəsində qat-qat boğçalar içində qorunan həzrəti-Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) ailəsinə aid əşyalar ilk dəfə olaraq ziyarətə açılıb. Bizə də o dəyərli sərgini görmək xoşbəxtliyi nəsib oldu.

Saray-muzeyin başqa otaqlarına bələdçi qızlar nəzarət edir, ancaq bu sərginin olduğu otağı polis də qoruyur. Otaqda 3 şüşə vitrinin altında 3 əşya yan-yana qoyulub: Peyğəmbər əfəndimizin qızı, *həzrəti-Əli*’nin yoldaşı və *İmam Həsən*’lə *İmam Hüseyin*’in anası *həzrəti-Fatimə*’nin xirqəsi və səccadəsi, *İmam Hüseyin*’in cübbəsi. Bunları tamaşaçı gözü ilk dəfə görür.

Topqarı sarayının otaqlarında eksponatların fotosunu çəkmək yasaqdır. Mən bunu yaxşı bilirdim. Ancaq “Əhli-beyt sevgisi” sərgisi olan otaqda elə əşyalar vardı ki, onları çəkməkdən özümü heç cür saxlaya bilmirdim. Yasaq xəbərdarlığı eşidənədək *həzrəti-Fatimə*’nin səccadəsini çəkdim. Polis yanaşaraq “olmaz!” dedi. Ona bildirdim ki, *İmam Hüseyin*’in cübbəsini çəkməmiş bu otaqdan çıxan deyiləm və çəkdim...

Bu otaqda adam qeyri-adi duyğular yaşayır – qətiyyən inana bilmirsən ki, 1.400 il bundan öncəki müqəddəs insanların – sevimli Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) övladlarının geymiş olduğu paltardan, namaz qıldığı səccadədən səni vur-tut 20-30 santimetrlik məsafə ayırır! Sanki həmin

əşyaların qutsallığı adamın ruhuna hopur, onu məst edir. Açıqı, indiyədək gördüklərim içərisində mənə ən xoş təsir edən zal bu oldu. Ancaq sonra mətbuatdan oxudum ki, həmin sərgidə *həzrəti-Əli*’nin qılıncı və başqa əşyalar da göstərilmiş. Onları görə bilmədiyimə çox təəssüfləndim – həmin zalda qoyulmadıqları üçün diqqətimdən yayınıblarmış.

PEYĞƏMBƏR ƏFƏNDİMİZİN XIRQEYİ-ŞƏRİFİ

Oxucum soruşa bilər ki, bəs Peyğəmbər əfəndimizin (s.ə.s.) xirqəsindən niyə danışmırsan? Ona görə ki, *Məhəmməd əleyhissalam*’ın xirqeyi-şərifini Topqarı sarayında deyil, İstanbuldakı *Xirqeyi-şərif cəməsi*’ndə saxlanılır.

Peyğəmbərimizin xirqəsi gənç dövələrin boğazının altındakı tüklərdən toxunub. Səkkiz parçadan ibarətdir. 1 metr 20 sm uzunluqdadır. Peyğəmbər əfəndimiz meraca çıxarkən üzərində bulunan bu xirqə onun vəsiyyətinə görə *həzrəti-Ömər* və *həzrəti-Əli* tərəfindən *Veysəl Qərani*’yə verilmişdir. *Veysəl Qərani* evlənmədiyi və övladı olmadığı üçün xirqə onun ölümündən sonra qardaşı *Şihabəddin əl-Üveysi*’yə keçmişdir. 1.500 il yaşı olan bu müqəddəs əmanəti indi də Qərani nəslə qorumaqdadır.

Qutsal əmanətə sahib olan Üveys ailəsi İraq və güneydoğu Anadoluda oturduqdan bir müddət sonra Quşadasına köç edib. Əmanətlərinə görə bu ailəyə sayğı göstərilib və onlara “*xirqeyi-şərif şeyxləri*” adı verilib. Ailə 1600-cü illərin başlanğıcında *Sultan I Əhməd*’in istəyi ilə İstanbula gəlib və rəisləri olan *Şükrullah əl-Üveysi*’nin Fateh civarında kirələdiyi evdə xirqeyi-şərif xalqın ziyarətinə açılıb. *I Əbdülhəmid* indi Xirqeyi-şərif

camiesinin həyatında qalan məkanda bir otaq tikdirib və xirqeyi-şərif orada 1780-dən etibarən sərgilənməyə başlayıb. *Sultan I Əbdülməcid* 1847-də Xirqeyi-şərif camesini tikdirib və xirqə indiyədək orada sərgilənir. 1.500 illik müqəddəs əmanətin məsuliyyəti Qərani soyundan gələnlərə aiddir.

1980-ci illərdə Fateh müftisinin əmri ilə xirqeyi-şərif alınmaq istənmiş, uzun çəkişmələrdən sonra yenə ailədə qalmışdır. Veysəl Qəraninin 57-ci quşağdan (nəsildən) nəvəsi olan *Haşim Köprülü*'nün yoldaşı *Nuriyyə Köprülü*'nün 2005-də vəfatından sonra onun qızı *Gülay Köprülü* bu işi öz öhdəsinə götürüb. Xirqeyi-şərif hər il ramazan ayının 15-indən Qədir gecəsinədək günorta və ikinci namazları arasında ziyarətə açılır.

Bu yaxınlarda Türkiyə mətbuatında xirqənin taleyi ilə bağlı çox həyəcanlı yazılar çıxdı. Xəbər yayıldı ki, xirqəni saxlayan adamlar onu ütülədikləri üçün xirqə yıpranaraq dağılıb. Rəsmi şəxslərin verdiyi bəyanatlarsa xalqı sakitləşdirdi.

Xirqəni qoruyan *Köprülü* ailəsindən 2008-də verilən tələblə 2010-un may ayında başlanan bərpa və qoruma işləri 3 ay yarımada tamamlanıb. Fateh İl Özal İdarəsinin büdcəsi hesabına aparılan yeniləmə işləri təxminən 1 milyon lirəyə (bizim 500 min manata) başa gəlib. Bu bərpa işləri dünyada ən nadir əməliyyatlardan sayılır. İndiyədək ikiyə qatlanmış olan xirqeyi-şərif indi qatlanmamış şəkildə bir vitrin içində qorunur.

Xirqeyi-şərif 2010-cu ilin 20 avqustundan (10 ramazandan) yenidən ziyarətçilərin üzünə açıqdır.

“GÜNDOĞAN YAYINLARI”NDA

Topqarı sarayından çıxarkən *Fəthi bəy* dedi ki, Bakıdakı dostum *Nizami Zöhrabi*'yə *İsgəndər Pala*'nın “*Şah ilə Sultan*” kitabını səninlə göndərmək istəyirəm. Ancaq kitab buradan bir az aralıdakı kitab mağazasındadır. Söhbət edə-edə oraya üz tutduq. Yolda *Fəthi bəy* mənə qədim *Yerəbatan Sərnici*'i (“*sərnici*” burada suyu sərini saxlayan yeraltı anbara deyilir) göstərdi, oranın indi muzey olduğunu dedi. Yerəbatan Sərnici bir zamanlar imperatorların su ehtiyatı anbarı olub. Yeraltı tikilinin hündür tavanını 336 sütun saxlayır. Hətta ən isti havalarda belə bura sərini qalır.

Yolumuzun üstündəki *Xalidə Ədib Adıvar*'ın büstünü ziyarət etdik. *Fəthi bəy* bu büstü qadınların ucaldığını söylədi.

Gedə-gedə bəzi əski Bizans qalıqlarına da baxdıq. *Türk Ədəbiyyatı Vəqfi* və “*Türk ədəbiyyatı*” dərgisinin redaksiyası da yolumuzun üstündəydi. Bir azdan Ticarətxana küçəsinə çatdıq, buradakı bir binaya girib pilləkənlərlə bir neçə qat yuxarı qalxdıq. Bəlli oldu ki, bura həm “*Gündoğan*” nəşriyyatı, həm də nəşriyyatın topdansatış mərkəzidir, *Fəthi bəy*in dediyi kitab da buradadır. İçəri girəndə xeyli sevindim – *Fəthi bəy*in qardaşı *Yusif Gədəkli*'ni də burada gördüm. Onun çoxlu kitablarını, yazılarını oxusam da, qiyabi yaxşı tanısam da indiyədək şəxsən tanış deyildim və bunu çoxdan arzulayırdım. O da mənə qiyabi bələdmiş. Bu üzəndən sanki 40 ilin dostları kimi səmimi görüşdük.

Fəthi bəy mənə “*Gündoğan yayınları*”nın başqanı *Ərən Gündoğan*'la və qəzetəçi *Xudavəndigar Onur*'la da tanış etdi. *Ərən bəy* nəşriyyatdakı işlə yanaşı, TRT

televiziyasıyla da əməkdaşlıq edir. Çox söhbətçil və şən adamdır. Xudavəndigar bəysə öncə qarabaq adama oxşasa da sonra çox savadlı və məntiqli bir jurnalist olduğunu gördüm.

Fəthi bəy "*Şah ilə Sultan*" kitabından 2 nüsxə aldı – birini Nizami bəyə, birini də mənə [100 min tirajla buraxılmış bu kitab *Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai)* (1487-1524; h.i.: 1501-1524) ilə *Sultan Səlim Yavuz* (1470-1520; h.i.: 1512-1520) arasındakı müharibədən danışan tarixi romandır]. O, söhbət üçün aramızda körpü saldı.

Ənvər paşa və *Nuru paşa* haqqında kitablara həyat vermiş Yusif bəylə bu iki çox görkəmli şəxsiyyət haqqında ciddi müzakirəmiz oldu. Mən onların kommunistlərlə əlaqələri haqqında arxiv sənədlərindən danışdım, Yusif bəy də Ənvər paşanın bolşeviklərdən üz döndərən Türkünə getməsinin gerçək səbəblərini açıqladı. Bəlli oldu ki, bir-birimizə önəmli yeni informasiya vermişik. Belə bir ortaq niyyət (yalnız niyyət!) bildirdik ki, bu şəxsiyyətlər haqqında Türkiyə və Azərbaycan araşdırıcılarının ortaq müzakirəsini təşkil etməyə çalışaq.

Yusif bəy indi tarixi incələmələrlə deyil, türk dilinin etimoloji sözlüyünü hazırlamaqla məşğuldur və Azərbaycanda bu sahədə çıxmış ədəbiyyatla tanış olmaq istəyir.

Artıq havanın qaralmağa başladığını görüb mən evə dönmək istədiyimi bildirdim. Ərən bəylə görüşüb çıxdıq. Fəthi bəy tələsdiyi üçün hamıdan qabaq getdi. Yusif bəylə Xudavəndigar bəy mənə yoldaş oldular. Onlarla birgə tramvay dayanacağına gəldik.

TRAMVAY

"Tramvay" dedikdə yaşlı bakılının beynində cırıldaya-cırıldaya gedən sınıq-salxaq vaqonlar, addımbaşı dayanan ən tənbel nəqliyyat canlanır, gənc bakılının isə tramvay haqqında heç bir anlayışı yoxdur, çünki gözünü açandan şəhərdə tramvay görməyib. Bakıda son iki onillikdə tramvayı ləğv etdilər, tramvay yollarını da sökərək polad relslərini həzmi-rabedən keçirdilər. Ancaq istər köhnə, istərsə də yeni bakılının İstanbul (ümumün Türkiyə) tramvayının nə demək olduğunu təsəvvüründə canlandırma bilməz. Bu gün tramvay İstanbul kimi azman bir şəhərin ən hörmətli nəqliyyat vasitələrindəndir. Dünya standartlarına uyğun yaraşlıq çağdaş vaqonlar həm rahat, həm çoxtutumlu, həm də sürətlidir. Ətraf mühiti də qətiyyənlə korlamır.

Yol yoldaşlarım Yusif bəylə Xudavəndigar bəy tramvayın son dayanacağına mənəmlə düşərək bir qədər aralıdakı metrobus dayanacağını göstərdilər və onunla Məcidyyəköyə gedə biləcəyimi dedilər. Özlərisə yollarına avtobusla davam edəcəkdilər. Onlarla sağollaşdı ayrıldım.

METROBUS

Metrobusun nə olduğunu isə nə qoca, nə də gənc bakılı bilir. Bu, iri tutumlu uzun avtobuslardır, ancaq adı avtobuslardan fərqi bundadır ki, onların şəhər yollarının ortasında qıraqları hasarlanmış öz yolu var; bu yola başqa nəqliyyatın girməsi mümkün deyil, ona görə də ikitərəfli hərəkət edən avtobuslar heç bir əngəllə qarşılaşmadan növbəti dayanacağına tam sürətlə şütüür. Bu baxımdan metrobusla metro bir-birinə çox bənzəyir.

Onu da deyim ki, istər tramvay, istərsə də metrobus dayanacaqları elə qurulub ki, biletsiz sərnişinin oraya girməsi, demək olar ki, mümkünsüzdür. Biletsə bahadır – 1 lirə 90 quruş (bizim 95 qəpik). Azərbaycan adamına bu, çox baha görünə bilər. Ancaq xəyalımıza gətirək ki, Bakıda yerüstü nəqliyyatla həmin məsafəni getmək üçün biz ən azı 3 qat artıq vaxt, yaxud 10 qat artıq taksipulu ödəməliyik. Hansı yaxşıdır?

Metrobusla Məcidyyəköyə çatdım. Burada ənəndə tramvay və metrobusun taksidən daha sürətli, daha rahat və sərfəli olduğuna inanaraq gündüz Orxan bəyə qulaq asmadığıma görə özümü qınadım.

KAMİL KOÇUN AVTOBUSUNDA İSTANBULDAN BURSAYA

Ayın 2-si günü Bursaya getmək üçün evdən çıxdıq.

Dünən Orxan bizə özülü 1926-da qoyulmuş *Kamil Koç* nəqliyyat şirkətinin İnönü caddəsindəki ofisindən Bursaya avtobus bileti almışdı. Orada demişdilər ki, sabah saat 8.40-da ofisdə olun, avtobus gəlib sizi aparacaq. Həmin saatda Zəkəriyyə müəllim, Orxan və mən oradaydıq. Orta tutumlu gözəl bir avtobus gəldi. Orxanla görüşüb maşına qalxdıq və biz oturan kimi avtobus yerindən tərpəndi. Ətrafa boylananda çox təəccübləndik – maşında bizim ikimizdən başqa heç bir sərnişin yoxdu. Sürücüdən səbəbini soruşduq. Dedi ki, bu, servis avtobusudur (servis xidməti pulsuzdur); mən Kamil Koçun şəhərin kənarındakı avtobus terminalından yalnız sizin ikinizi oraya aparmaq üçün gəlmişəm. Terminalda siz başqa avtobusa minərək Bursaya gedəcəksiniz.

Terminala kimi isə yarım saatdan artıq yol getdik. Deməli, bu servis maşını yarım saat oyana, yarım saat da buyana yalnız iki sərnişini aparmaq üçün yol gedib.

Biz terminalda Bursaya gedən avtobusa minəndə maşının sərnişinlə dolduğunu gördük. Aydın ki, Kamil Koç firması onların hamısını eyni vaxtda bu terminala yığmaq üçün İstanbulun mərkəzinə 10-a yaxın pulsuz servis avtobusu göndərib! Xalqa mədəni xidmət, bax, budur!

Sonra öyrəndik ki, Türkiyədə bir-biriylə rəqabət aparan çoxlu nəqliyyat şirkəti var. Onların hamısı eyni xidmət sistemi üzrə çalışır. Onlar xidmətin səviyyəsini daim yüksək saxlayırlar ki, müştərini itirməsinlər, çünki sərnişinin seçim imkanı genişdir.

Şirkətlər arasında maddi baxımdan ortabab sayılan Kamil Koçun bu avtobusunda da xidmət səviyyəsinə söz ola bilməz – sürücülər elə geyinib ki, sanki idarə müdiridir (bu səliqə Türkiyədəki bütün sürücülərə aiddir). Hər oturacağın arxasında ayrıca televizor və dinləmə qulaqcığı var. Yolda sərnişinlərə yüngül yeyəcək və içəcək verilir, onların hər bir istəyi anımdaca yerinə yetirilir.

Xidmətin belə yüksək səviyyəsi, əlbəttə, şirkətlərin azad rəqabəti olan yerdə, dövlətdən vergi gizlətməyin mümkünsüz olduğu yerdə gerçəkləşə bilər. Türkiyə bu baxımdan bizə örnək ola bilər. Bizdə də rəqabət var, ancaq bu rəqabət azad deyil, çünki monopoliya ilə sahibkar arasında gedir – monopoliya sahibkarı məhv edir və inkişafa deyil, tənəzzülə aparır, nəticədəsə xalq əziyyət çəkir. Bircə örnək – Bakının mərkəzində gecə-gündüz saat kimi işləyən, sözün əsl mənasında xalqa nümunəvi qulluq edən 57-ci avtobus marşrutunu ləğv edib minlərcə

insanı küçələrə tökdülər, taksilərə möhtac etdilər ki, başqa bir marşrutun (adını çəkmirəm) qazancı daha çox olsun!..

Azərbaycanda Türkiyənin hər sahədəki qabaqcıl təcrübəsindən çox bacarıqla yararlanırlar və bu, bir vətəndaş kimi məni sevindirir. Çox arzu edərdim ki, bizim başda oturanlar Türkiyənin nəqliyyat sahəsiylə, o sıradan tramvay, metrobus və şəhərlərarası avtobusla bağlı bu gözəl təcrübəsini də Azərbaycanda tətbiq etsinlər. Bu sahəyə qoyulacaq yatırımın özünü doğruldacağına heç şübhə yoxdur.

YENƏ HƏMİN YALOVA...

İstanbuldan Bursaya 3 saat yarımliq yoldur. Bunun təxminən üçdə biri quru, üçdə biri dəniz, üçdə biri yenə quru yoludur. Quru yolunun ilk hissəsi İstanbulun ucqar rayonlarından keçir. Əskihisar isikələsinə çatdıqda bütün nəqliyyat bərəyə mindirilir. Bərə 50 dəqiqədən artıq üzərək Mərmərə dənizini keçir və Yalovada (bu da İstanbulun bir rayonudur) dayanır.

Yalovada mən 1992-nin sonunda bir həftəyə yaxın olmuşdum. O zaman bilirdim ki, Yalova bizim Gəncə boyda şəhərdir. Burada müalicə əhəmiyyətli termal sular çoxdur və hotelləri adətən onların üstündə tikirlər. Qaldığım 5 ulduzlu "Turban Yalova Termal" hoteli də bu baxımdan istisna deyildi.

O zaman Yalovada "Türk cümhuriyyətləri və topluluqları ortaq tarix və ədəbiyyat proqramları və kitablarının hazırlanması" mövzusunda ilk Beynəlxalq Konfrans keçirilirdi (26 noyabr – 3 dekabr 1992). Bu forumun əhəmiyyəti ondaydı ki, Sovetlər Birliyinin dağılmasıyla

bağımsız türk dövlətləri yenidən yaranmışdı və təbii ki, qısa müddətdə orta məktəbdə ciddi islahatlar aparmağa vaxt olmadığından şagirdlərə hələ də kommunist ideologiyası əsasında yazılmış yabançı dərslilər öyrədilirdi. Özəlliklə mühüm ideoloji silah olan tarix və ədəbiyyat dərslilərində bu hal qətiyyən yolverilməzdi. İşin önəmini dərk edən Türkiyə Cümhuriyyəti vaxtında sinəsini qabağa verərək türk cümhuriyyətlərinin nümayəndələrini bir araya gətirdi və ilk mühüm addımların atılmasına nail oldu.

Xatırladım ki, o zaman bu forumda yüksək səviyyədə yalnız Türkiyə (təhsil nazirinin birinci müavini – müstəşar yardımçısı *Kənan Qoluqısa*'nın şəxsində) və Azərbaycan (təhsil nazirinin müavini kimi mənim şəxsimdə) təmsil olunurdu. Azərbaycandan mənədən başqa prof. *Tahir Baxşəliyev*, Qazaxıstandan prof. *Januzak Qasimbayev*, Qırğızıstandan dosentlər *Süleyman Kayıpov* və *Tınıştıkbek Çoroyev*, Özbəkistandan dos. *Tuyqunay Niyazmatova* və müəllim *Batır İslamov*, Türkmənistandan prof. *Murat Annanepesov* gəlmişdilər. Ən böyük heyət, təbii ki, Türkiyədəndi: *Kənan Qoluqısa*'dan başqa prof. *Mehmet Saray* (TİKA Genel Koordinatoru), Təlim və Tərbiyə Kurulunun 6 üzvü: *Ömər Okutan*, *Gülər Şenünver*, prof. *Yaşar Koprıman*, prof. *Əbdürrəhman Gözəl*, *Əhməd Gül*, prof. *Rəşad Gənc*, Mərmərə Universitetindən prof. *Nadir Dövlət*, Qazi Universitetindən prof. *Bican Ərcilasun* və 9 nəfər məmur. Bu şəxslərin iştirakı ilə iki müstəqil komissiya ("ortaq tarix komissiyası", "ortaq ədəbiyyat komissiyası") yaradıldı (mən ədəbiyyat komissiyasında idim). Bu komissiyalar bir həftə sürən gərgin çalışmalardan sonra ortaq proqram və dərslilərle bağlı Yalova çərçivə

sənədlərini qəbul etdi. 1993-ün yazında (29-31 mart) konfrans öz işini Ankarada davam etdirdi və gərəkli qərarlar aldı.

Fəxrlə bildirirəm ki, həmin qərarları ilk gerçəkləşdirən, yəni onların əsasında ilk orta q program və dərsləkləri hazırlayaraq orta məktəbə təqdim edən məhz Azərbaycan, yəni onun Təhsil Nazirliyi oldu. Bundan əlavə, yalnız Azərbaycan "*Türk dünyası coğrafiyası*" adlı dərsləklə yaradaraq orta məktəbdə tədris etməyə başladı. Tam yeni məzmunlu həmin q program və dərsləklər Azərbaycan məktəblərində 10 ildən artıq işlədi. Nə yazıqlar ki, sonrakı dövəndə onların yeni nəşrlərinin məzmunu 1992-nin Yalova, 1993-ün Ankara sənədlərinin tələblərindən xeyli uzaqlaşdı... Ən önəmlisi odur ki, bu gün də Türkiyə və Azərbaycan "Bir millət, iki dövlət!" şüarına sadıqdır.

...Yalovanın küçələriylə şütüyən avtobusumuzun pəncərələrindən cəlbədicə mənzərələr, maraqlı lövhələr görünür. Məsələn, küçənin eni boyunca asılmış bir lövhədə yazılıb: "*Bilirsinizmi ki, Osmanlı dövləti ilk dəfə 1302-də Yalovada qurulub?*". (Birinciliyi əldən vermək istəməyən bursalılar bu fikrə qəti etiraz edirlər).

Yol qırağında şəhər sakinləri müxtəlif meyvələr satmaq üçün gəlib-gedən avtomobillərin üstünə cumurlar. Bizim avtobus da tıxaca düşüb dayandıqda maşının qabağına qaçaraq meyvələrini təklif etməyə başladılar. Bu görüntü mənə bir qədər ekzotik göründüyünə görə onların şəklini daha yaxından çəkmək üçün sürücümüzün yanında duraraq fotoaparatu işə saldım. Görünür, icazəsiz satdıqlarından və mənə vergi məmuru, yaxud başqa rəsmi adam saydıqlarından üzlərini gizlətməyə çalışdılar. Daha onları rahatsız etməyim deyə yerimə döndüm.

SÜNİ MEŞƏLƏR

Yalovadan Bursayacan çox gözəl şəhərlər, kəndlər var. Hara baxsan dağlıq yerlər, ürək açan mənzərələrdir. Mənim ən çox xoşuma gələnsə ucsuz-bucaqsız süni meşəliklər oldu. Yeni salınmış meşəliklər yalnız düzənlərdə deyil, bir çox yerlərdə lap dağların başınadək dırmanır. Meşələr bir çox başqa iqtisadi faydalarıyla yanaşı, ilk növbədə dağların, torpaqların aşınmasının qarşısını alır.

Bildirim ki, Türkiyədə meşələrin 99.9 %-i dövlətə aiddir. Buna görə də meşəsalma işlərini aparən da dövlətdir. Məhz dövlət Cümhuriyyətin qurulmasından 2001-ci ilin sonunadək 1 milyon 789 min 144 hektar "ağaclandırma" işi görüb. 2008-ci ildə T.C. Çevrə və Orman Bakanlığı 5 il müddətə "ağaclandırma səfərbərliyi" başladıb. Bu müddətdə Türkiyədə on minlərcə hektar yeni meşəliklər salınacaq. Bundan ötrü dövlət sistemli çalışmaları aparır. Məsələn, ölkənin minlərcə fidanlığında milyonlarca fidan yetişdirilir və yeni meşə sahələrinə məhz onlar əkilir. Meşələrin odun üçün qırılıb məhv edilməməsi üçün dövlət həm yaşayış yerlərinin qazlaşdırılmasını sürətləndirir, həm də əhali arasında geniş maarifləndirmə işi aparır.

Təbiətinə belə qayğı ilə yanaşan dövlət hər cür hörmətə layıqdır, çünki ağacını bu qədər sevən dövlətin öz vətəndaşına bundan da artıq sevgi bəsləyəcəyi şəksizdir.

Qardaş ölkənin meşəqoruma və meşəsalma təcrübəsini öyrənməyə hədsiz ehtiyacımız var, çünki xüsusən son onilliklərdə Azərbaycanın meşələri həm biznes məqsədləri üçün ayrı-ayrı şəxslər və qurumlar tərəfindən, həm də kəndlərdə qazın yoxluğu üzündən odun əldə

etmək üçün əhali tərəfindən kütləvi şəkildə qırılıb və qırılmaqdadır. Xüsusən mənim daha yaxşı tanıdığım şimal bölgələrimizdə meşələrin yalnız adı qalmaqdadır.

Ölkəmizdə meşələrin sürətlə azalmasına başqa obyektiv və subyektiv amillər də təsir göstərir. Məncə, bizdə də Türkiyədəki “Orman qanunu”na bənzər “Meşə qanunu” qəbul edilərsə bu, vətənimizin “ağ ciyərlər”inin qorunmasında müəyyən müsbət rol oynaya bilər...

“MARİGOLD” HOTELİ

3 saat yarımından sonra Bursaya çatdıq. Kamil Koçun lüks avtobusu bizi, üzərində “Yaşıl Bursaya xoş gəlmisiniz!” yazılmış Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsinin avtobus terminalında düşürdü. İçəri keçdik.

Birqatlı böyük terminaldır. Doğrudur, Bakının 4-5 qatlı yeni avtovağzal ilə müqayisədə çox kiçikdir, ancaq başqa heç bir şəhərimizdə belə böyük avtovağzal yoxdur.

Divarda diqqətimi 1930-da Bursada yaradılmış “Qafqaz” firmasının “kəstanə şəkəri” reklamı cəlb etdi. Bəllidir ki, Qafqazda şabalıdın (kəstanənin) ən bol olduğu yer Şəki bölgəsidir. “1930”, “Qafqaz” və “şabalıd” sözlərini yan-yanı düzüb özümdən belə bir fərziyyə qurdum: bu firmayı Qafqazdan (çox güman ki, Şəkiddən) Bursaya kolxozlaşma başlayanda (1930) mühacirət etmiş soydaşlarımız yaradıblar. (Təəssüf ki, sonra nəinki bu fərziyyənin doğruluğunu yoxlamağa, hətta “kəstanə şəkəri”nin nə olduğunu bilməyə vaxt tapmadıq).

20 dəqiqədən sonra 5 ulduzlu “Marigold” hotelinə yollandıq. Hərəmişə bir otaq ayrıldı. Yol yorğunluğu olduğumuz üçün bu gün heç yerə çıxmayıb dincəldik.

BURSA – SULTANLAR ŞƏHƏRİ, ŞƏHƏRLƏR SULTANI

Kökü miladdan öncəki minilliklərə dayanan bir tarix əsəridir Bursa.

600 illik möhtəşəm Osmanlı dövlətinin beşiyidir Bursa.

Sultan Orxan Qazi (1281-1362; h.i.: 1324-1362), *Sultan I Murad Xudavəndigar* (1326-1389; h.i.: 1362-1389), *Sultan* (1360-1403; h.i.: 1389-1402), *Sultan I Süleyman* (1375-1410; h.i.: 1402-1410), *Sultan Musa Çələbi* (1388-1413; h.i.: 1410-1413) və *Sultan I Mehmet* (1382-1421; h.i.: 1413-1421)¹ kimi 6 sultanın hakimiyyət taxtında əyləşdiyi ilk Osmanlı paytaxtıdır Bursa.

Sultan Osman Qazi'nin (1258-1324; h.i.: 1281-2.1324), sonrakı bir çox Osmanlı sultanlarının, 70 min vəlinin, Allah dostunun dəfn olduğu qutsal torpaqdır Bursa.

Üftadə həzrətləri, Baba Sultan həzrətləri, Somunçu Baba, Qazi Tımurtaş paşa, Peyğəmbər övladı Əmir Sultan, Əsrəfoğlu Rumi, Qütbəddin İzniki, Oxçu Baba, Molla Xəyali, Molla Fənari, Süleyman Çələbi, Abdal Murad, Tezverən Sultan, Aşıq Yunus, Əbdüllətif Qüdsi... kimi ərənlərin, Haqq aşıqlərinin, fəzilət və kəramət sahiblərinin türbələri bulunan müqəddəs ocaqdır Bursa.

Ən müxtəlif elm sahələrinə aid 161 (!) əsərin müəllifi *İsmayıl Haqqı Bursəvi* (1652-1725) kimi dahilər dahisini yetişdirən anadır Bursa.

¹ Osmanlı sultanları ilə bağlı tarixləri *Yılmaz Öztuna*'nın, dəqiqliyinə daha çox inandığımız “*Devletler ve hanedanlar*” kitabının Türkiyəyə həsr edilmiş 2-ci cildindən (Ankara, 1969) götürmüşük.

Gümüşdən hazırlanmış ilk Osmanlı pulunun kəsildiyi, Türkiyənin 20 qübbəli yeganə camesinin (Ulu camenin) bulunduğu, Türkiyənin İstanbuldan sonra ən çox camesi olan, “altı övliya, üstü tarix dolu şəhər” adlandırılan bir cənnət guşəsidir Bursa.

Dünyada yeganə leylək xəstəxanası yaratmış şəfəxanadır Bursa...

Bursa miladdan öncəki *Vifiniya* vilayətinin ərazisində yerləşir. Şəhərin özülünü Vifiniyanın ilk şahı *Prusias* qoyub, buna görə də ona qabaqlar *Prusa* deyiblər. Roma dönəmində Bursa bağımsızlığını qoruyub. 950-də şəhəri *ərəblər* dağıdıb, 1097-dəsə *səlcuqlular* onu işğal edib. Sonralar şəhər yenə yunanların hakimiyyətinə keçib.

Şəhəri yunanlardan almaq düşüncəsi Osmanlı sülaləsinin qurucusu *Sultan Osman Qazi'yə* (1258-1324; h.i.: 1281-1324) məxsusdur. Bursa ilə birbaşa toqquşmaya yetərinca gücü çatmayan Osman Qazi həlledici hücumu uzun müddət hazırlayıb. Kaplıca və dağ tərəflərində iki hasar yapdırıb. Buradan şəhəri müşahidə edib. Onun döyüşçüləri ətraf əraziləri tutaraq tədriclə mümkün müttəfiqlərlə şəhərin əlaqəsini kəsiblər. Mühasirə 7 il çəkib. Oğlu *Orxan Qazi*'nin başçılığı altında qoşununu Bursa üzərinə göndərib. Ancaq Osman Qazi Bursanın fəthini görə bilməyib.

Atasının 1324-ün fevralında ölümüylə *Orxan Qazi* (1281-1362; h.i.: 2.1324-3.1362) Osmanlı dövlətinin 2-ci sultanı olaraq taxta oturub. O, Bursanı almaq üçün şəhərin mühasirəsini gücləndirib. Bizans imperatorundan kömək ala bilməyən Bursadakı qarnizon, nəhayət, təslim olub. **6 aprel 1326-da** Bursa fəth edilib.

Yeri gəlmişkən, Osmanlılar Bursanı alarkən iki böyük ərən: *Keyikli Baba* (*Baba Sultan/ Ülvi Baba*) və *Duğlu baba* möcüzələr göstəriblər. Kafirə qarşı cihad etmiş, Bursaya girən Osmanlı qoşununun önündə əlindəki 60 hoqqalıq qılıncını oynadaraq böyük bir keyik (maral) üzərində hücumu keçmiş, “Qütbül-arifin” ləqəbli, *Azərbaycanın Xoy şəhərindən gələrək İnegöldə yerləşmiş Seyx Keyikli Baba* və ömründə ağzına ayrandan başqa bir şey almamış *Duğlu Baba* dörd arşın boyundakı taxta qılıncı ilə igidlik kəramətləri, möcüzələri göstərərək türk əsgərlərini ruhlandırılmış, onların böyük bir tarixi zəfərə imza atmasına səbəb olmuşlar. (Seyx Keyikli Baba haqqında *İlhan Yardımcı*'nin “*Baba Sultan* (*Geyikli Baba – Ülvi Baba*) *ve Bursanın manevi mimarları*” kitabını oxumaq olar).

Sultan Orxan Qazi cənnətməkan atası *Osman Qazi*'nin vəsiyyəti üzrə onun nəşini Bursa şəhərinə gətirərək burada dəfn edib.

Orxan Qazi Bursanı Osmanlı dövlətinin paytaxtı edib.

Orxanın oğlu *I Murad* çağında Osmanlı dövlətinin hüduqları daha da genişləni və Kiçik Asiya hüduqlarından çıxıb.

I Murad Frakiyanı fəth edib, sonra Balkanlardakı yeni torpaqları: Bolqarıstan, Makedoniya və Serbiyanı tutub. O, Serblərlə Kosovo altındakı döyüşdə şəhid olub.

Yıldırım Bayəzidin oğlu *I Mehmet*'in çağında (1414) ***Osmanlının paytaxtı Bursadan Avropa ərazisinə – Ədirnəyə köçürülüb.***

Bursa yalnız Osmanlı imperatorluğunun ilk ocağı deyil, XV yüzilin sonundan böyük bir ticarət qovşağıdır. Yeni

yollar onu Egey dənizinin limanlarıyla bağlayıb. Buraya Azərbaycan, Türkünstan, Hindistan, ərəb ölkələri, Çin və Avropa ölkələrindən mallar gəlib. Bu şəhərdə özəlliklə ipək ticarəti daha geniş inkişaf edib. Bu ticarətdə Şəkinin də öz payı var.

ÇAĞDAŞ BURSA

Uludağın ətəyində yerləşən çağdaş Bursa İstanbul, Ankara və İzmirdən sonra Türkiyənin 4-cü böyük şəhəridir. Burada 2 milyon 600 mindən artıq insan yaşayır. Türkiyənin ən önəmli sənaye mərkəzlərindəndir. Ərazisi 10.891 km² olan Bursa ilinin ("il" vaxtilə bizdə işlədilmiş "qəza" anlamına gəlir) mərkəzidir. Bu il 12 ilçədən ("ilçə" bizim "rayon"a uyğun gəlir) ibarətdir.

Torpaqca da, əhalicə də Bakıdan böyük olan Bursanın bir bölümü Şəkiyə, bir bölümü də Bakıya bənzəyir. Bu şəhəri biz olduqca yaraşlıq, səliqəli, abad və inkişaf etmiş gördük. Sözüün gerçək anlamında Avropa standartlarının üstündə olan çağdaş Bursanın hər baxımdan Bakıdan çox-çox irəli getdiyini boynuma almalyam.

Bölgənin ən inkişaf etmiş sənaye şəhəri olan Bursada avtomobil, toxuculuq, yeyinti, mebel başda olmaqla bir çox sənaye sahələri daha çox irəliləyib. Xatırladım ki, Azərbaycanda da məşhur olan *Tofaş* avtomobilləri Bursada istehsal olunur.

Bursa böyük mədəniyyət mərkəzidir. Burada Uludağ Universiteti (1975), Rəşad Oyal Kültür Parkı (1955), Dövlət Teatrı (1957), Uludağ Milli Parkı (1961), Bursa Bölgə Simfonik Orkestri (1997), Botanika Parkı (1998), Avropa standartlarındakı Heyvanat Bağçası (1998), Konservatoriya, Dövlət Türk Sənət Musiqisi Xoru (1991)

və başqa mədəniyyət ocaqları vardır. 1962-ci ildən başlayaraq hər il Uluslararası Bursa Festivali keçirilir.

Şəhərin "*Bursaspor*" futbol komandası 2009-2010 mövsümündə Türkcəll superliqasının çempionu olub.

Bursa indiyədək dünyanın və Türkiyənin 25 şəhəri ilə qardaşlaşıb. Onların arasında Darmstadt (Almaniya), Multan (Pakistan), Tiffin (ABŞ), Lefkoşa (KKTC), Cadır Lunqa (Moldova), Qızılorda (Qazaxıstan), Tirana (Albaniya), Vinnitsa (Ukrayna), Bağçasaray (Kırım) və b. vardır. Şəki 26-cı ola bilər.

BURSA BÖYÜKŞƏHƏR BƏLƏDİYYƏSİ. TÜRKİYƏDƏ BƏLƏDİYYƏ

Hər addımda hiss olunur ki, Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsi bu torpağa hədsiz qayğı ilə, doğma evi kimi yanaşır, şəhərin daha da yüksəlişi, gözəlləşməsi üçün mümkün olanı və olmayanı edir. Buna görədir ki, 2005-ci ildə Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsi Türkiyənin ilk və keyfiyyət nişanlı yeganə böyükşəhər bələdiyyəsi sayılıb.

Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsinin şəhər üçün necə çalışması haqqında təsəvvür yaratmaqdan ötrü onun gördüyü yalnız bir neçə işi sadalayacağam.

Bələdiyyənin başçılığı altında 1998-də Bursa metrosunun təməli atılıb və o, 2002-də açılıb (nə yazıqlar ki, işimizin çoxluğundan metroya baxmağa vaxt tapa bilmədik). İndi metro xətlərinin genişləndirilməsi üzərində sürətli iş gedir.

Uludağla Bursa arasındakı rəbitəni 1963-də qurulmuş və toplam 4.766 metr uzunluğundakı teleferik (hava funikulyoru) təmin edir.

1999-dan 2007-yədək şəhərdə 321 km kanalizasiya və yağmur suyu xətti, 97 km içməli su xətti çəkilib və b.

Bələdiyyənin belə qayğıkeşliyi nədən qaynaqlanır? Bu sorğuya cavabı Türkiyənin bir çox şəhərlərini gəzərkən öz müşahidələrim əsasında tapdım.

Bu başdan deyim ki, bütün mədəni dünyada olduğu kimi, Türkiyədə də hakimiyyət ağızda və kağızda deyil, gerçəkdə xalqa məxsusdur. Hər bir ilin, ilçənin və şəhərin bütün həyatının gerçək idarəsi xalqın birbaşa seçkisiylə kürsüyə əyləşmiş bələdiyyədədir. Hökumətin “öz adamı” yalnız daxili işlər nazirinin təyin etdiyi validir ki, o da əhalinin əmniyyətindən (əmin-amanlığından) sorumludur. Bələdiyyənin büdcəsi əsasən xalqdan toplanan vergi əsasında formalaşır və bələdiyyənin bütün fəaliyyəti bu büdcəylə gerçəkləşir. Yuxarıda sadaladığımız bütün işləri Bursa bələdiyyəsi öz büdcəsinə güvənərək görüb. Şəhərdə (ildə, ilçədə) ümumdövlət əhəmiyyətli obyektlərin yaradılması gündəmə gələrsə bu zaman dövlət öz büdcəsindən vəsait ayırır.

Məhz xalqın seçkisiylə hakimiyyətə gəldiyinə görə bələdiyyə orqanı bir də seçilmək üçün xalqın sevgisini qazanmağa can atır, onun hər nazı ilə oynayır, istəklərini gerçəkləşdirir, seçildiyi ərazinin abadlaşdırılması, inkişafı üçün gecə-gündüz çalışır. Sözsüz ki, Türkiyə bələdiyyələrini də ideallaşdırmaq olmaz – onların da xeyli kəm-kəsirləri, çatışmazlıqları var, bütün bələdiyyələr eyni cür yaxşı çalışmır, ancaq çağdaş dünyanın tələblərinə cavab verir. Doğrudur, bizdə də, məsələn, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı “mer” adlandırılmağı sevir. Ancaq ona “mer” deyilə bilməz, çünki mer seçilir, təyin edilmir.

Bursa Bələdiyyə başkanı ilə Bakı şəhər “mer”inin müasir həyatla necə ayaqlaşdığını bilmək, ümumən Bursa ilə Bakının səviyyələrini müqayisə etmək istəyənlər Azərbaycan vətəndaşına yalnız bircə əyani örnək göstərəcəyəm. Oxucum lütfən Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsinin www.bursa.bel.tr və Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinin www.bakucity.az rəsmi saytlarını tutuşdursun. Onlardan birincisi çağdaş dünya standartlarına tam cavab verirsə, ikincisi yalnız Azərbaycan standartlarına uyğundur. Birincisində yerləşdirilmiş informasiya ilə tam tanış olmaq üçün günlər azlıq edərsə, ikincisini bir saata başa vurmaq mümkündür. Birincisi ən son saat və dəqiqələrin Bursa xəbərlərini daha çox videogörüntülərlə əks etdirsə ikincisinin ən “yeni” yazılı xəbəri (videodan danışmaq gülməli olar) 18 avqust 2008-ci ilə (!) aiddir. Birincisində Bələdiyyənin bütün fəaliyyəti haqqında olduqca geniş bilgi əldə edə bilərixsə ikincisində bu sahədə tam boşluqdur...

MİNNƏTDARLIQ

Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsi bizim bu şəhərdə səmərəli işləməyimizə hər cür şərait yaratmışdı – gediş-gəlişimiz üçün özəl araba ayırmış, bizi gəzdirmək üçün bələdçi (onlar “rəhbər” deyir) təyin etmiş, yaşam və dincəlişimiz üçün ən münasib ortam təmin etmişdi. Gündəlik iş proqramı bizim iştirakımızla elə hazırlanırdı ki, həm Bursanın tarixi yerləri ilə tanış olaq, həm də ipəkçiliklə bağlı mərkəzlərdə söhbət apara bilək.

Bursada 3 gecə qaldıq. Bu 3 gündə bizə ən əziz adamları kimi hədsiz qayğı bəslədilər, gündəlik yanımızda oldular, hər istəyimizi gerçəkləşdirdilər. Bu qayğını biz özümüza

deyil, Azərbaycana, Azərbaycan xalqına, Türkiyə – Azərbaycan qardaşlığına hörmət və sevginin əlaməti kimi dəyərləndiririk. Burada mən həm professor *Zəkəriyyə Əlizadə*'nin adından, həm də öz adımdan ümumən Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsinə, özəlliklə Bələdiyyə Başqanı *Rəcəb Altəpə*, Başqanvəkili *Rəfiq Yılmaz*, şöbə müdiri *Turqay Mərçan bəylərə*, xarici əlaqələr üzrə görəvli *Zeynəb Təməl xanım*'a, eləcə də bələdçimiz *Faruq Kurt*'a ən dərin minnətdarlığımızı bildirir, ürəkdən təşəkkür edirəm!

SULTAN MURAD KÜLLİYYƏSİ VƏ TÜRƏLƏRİ

Ayın 3-də səhər 9-da Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsinin göndərdiyi araba "*Marigold*" hotelinin qarşısında bizi gözləyirdi. Bir gənc oğlan maşından düşüb özünü təqdim etdi: *Faruq Kurt*. Bələdiyyədə rəhbər (bələdçi) işlədiyini və şəhərdə olduğumuz müddətə bizi gəzdirəcəyini söylədi. İki gün daim bir yerdə olduq və onu çox sevdik. İşini sevən və bacaran, Bursanın hər qarış torpağının, hər daşının tarixini əzbər bilən, Bursaya fanatikcəsinə vurğun, ondan danışarkən gözləri eşqdən alov-alov yanan bir dəliqanlıdır. Onun bizi apardığı ilk yer Sultan Murad külliyyəsi və türələri oldu. Bu külliyyə *Sultan II Murad*'ın (1404-1451; h.i.: 1421-1444 + 1445-1451) tikdirdiyi came, mədrəsə, hamam, imarət, çeşmə və türələrdən ibarət topluluqdur.

On altı hücrəli *Muradiyyə mədrəsəsi* səkkizkünc çardaqlı həyəti və yaylıq dərşana eyvanı ilə tipik bir erkən dövr binasıdır. Ötən əsrin başlanğıcında xarab, tərkdilmiş və yıxılmağa məhkum bir halda ikən onu Bursa Vərəm Savaş Dərnəyi səhiyyə naziri doktor *Əkrəm Xeyri*'nin yaxından maraqlanması və nazirlikdən etdiyi yardımlarla

1951-da bərpa etdirərək xalqın xidmətinə verib. Bu gün burada T.C. Sağlq Bakanlığı Bursa Osmanqazi 16 sayılı Muradiyyə Ailə Sağlğı mərkəzi yerləşir.

Mədrəsənin davamında küncdə bulunan çeşmə orijinal olaraq, böyük bir kəmər içində kərpicdən tikilib.

Muradiyyə külliyyəsinin ana binası olan *came* zaviyəli camelər tipindədir. Arxa-arxaya iki böyük qübbəli səcdəgah (harim) qismi və iki yanda birər qübbəli tabxanası, beş gözlü son camaat yeri (məscidin qarşısında kütləvi ayinlər üçün açıq meydança) vardır. Minarələrindən qərbdə olanı yenidir və 1904 tarixlidir. Kitabəsindən *came* tikintisinin 1425-in mayında başlayıb 1426-nın noyabrında bitdiyi aydınlaşır.

Bələdçimiz *Faruq bəy* *came* divarının küncündəki bir yeri mənə göstərib izahat verdi. Yaxına gedib diqqətlə baxdım. Divarın küncündə ortada böyük bir dairəvi boşluq, onun da ətrafında 6-7 kiçik oyuq var. Sultanlar zamanında xalq bu böyük oyuğa pul qoyaraq qarşısını daşla örtüb (indi həmin daş yoxdur, çünki gərək deyil). Kimin pula ehtiyacı olarsa buradan yalnız özünə lazım olan qədər götürər, yenə oyuğun üstünü daşla örtərdi.

Görünür, bu "örtülü yardımlaşma ödəniyi" turistləri də çox maraqlandırır, çünki oyuğa boylandıqda orada bir neçə əcnəbi sikkəsi gördüm.

Bu "örtülü ödəmək" bir qədər bizdəki nəzir qutularına bənzəyir, ancaq onların başlıca fərqi bundadır ki, bu ödəməkdən yalnız yoxsul insanlar faydalanıb, nəzir qutularından isə kasıb-kusuba qara qəpik də çatmır.

Camenin quzey-şərqində bulunan imarət daşdan inşa edilib və türk kirəmitiylə örtülüb.

Külliyənin ən qərbində yer alan hamam bir qübbə ilə örtülüb olan soyuqluq qismindən, iki eyvanlı və dik dördkünc biçimli istilik qismi ilə iki xəlvətdən ibarətdir.

1414-cü ildən Bursa daha Osmanlı dövlətinin paytaxtı olmasa da sultanların və onların ailə üzvlərinin cənazələri əcdadlarına hörmət əlaməti olaraq, *Osman Qazi* ilə yanaşı dəfn edilmək üçün Bursaya göndərilirdi. *II Murad* Bursada basdırılan sonuncu sultandır. Biz onun türbəsini ziyarət etdik.

Muradiyyə türbəsini Sultan Mehmet Fateh 1451-də atası Sultan *II Murad* üçün tikdirib. Türbə atanın vəsiyyətinə uyğun olaraq dördkünc şəkildə, üzərinə yağmur yağması üçün açıq, hafizlərin Quran oxuması üçün də ətrafı qalereyalı olaraq inşa edilib. Sultan Muradın nəşi sənduqəyə, yaxud tabuta qoyulmadan birbaşa torpağa basdırılıb. Türbənin özəlliklə qələm işləriylə bəzədilmiş ağac saçağı çox möhtəşəmdir. İçində heç bir süsləmənin olmadığı türbə iç-içə keçmiş iki dördbucaqlıdan ibarətdir. Sütunların həm özləri, həm də başlıqları yığmadır.

Açıq, Sultan Muradın türbəsinə qarşı sanki bir soyuqluq hiss etdik. Bu soyuqluq özəlliklə Orxan Qazi və Osman Qazi türbələrinin əzəmətini gördükdən sonra açıq-aşkar duyulur. Sanki burada Fatehin atası deyil, sıradan bir padşah dəfn edilib. Bu türbə ilə qonşu olan otağa baxdıqda (burada bir neçə sənduqə var; sözsüz ki, bunlar Sultan Muradın ailə üzvləridir) adamın ürəyi ağrıyır. Unutqanlıq, baxımsızlıq nəticəsində divarların bəzi yerləri rütubətdən uçuqlayıb. Bütövlükdə Bursanın hər qarışına, hər əski tikilisinə sonsuz qayğı və diqqətlə yanaşan Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsinin buraya lazımcına diqqət yetirməməsinə təəssüfləndik. Ola bilsin

ki, bu sadəcə diqqətdən yayınmanın nəticəsidir. Hər halda, fikrimdə tutmuşdum ki, Bələdiyyə başkanı ilə görüşümüzə bu məsələni qaldırım, ancaq görüş vaxtı yadımdan çıxdı.

Sultan Murad türbəsinin həyatında daha sonra Osmanlı xanədanından bir çox şahzadə və sultanın, bəzi saray mənsublarının da basdırılması ilə came indi xanədan qəbiristanlığı halına gəlib. Burada 1 parşah, 6 parşah arvadı, 15 şahzadədən başqa, padşah qızları, şahzadə arvadları və uşaqları, Fatehin əbəsi *Əbə xatun* və 2 saray xanımı da basdırılıb. Dördkünc, altıkünc və səkkizkünc 13 türbədən ibarət tikililər toplusunda 40 sənduqə (üstü sandıq şəkilli məzar) var. Ən erkən tarixli türbəni Sultan *II Murad* 1449-da arvadı *Hüma xatun* üçün tikdirib. Ən sonuncu türbəni isə *Qanuni Sultan Süleyman*'ın oğlu *Şahzadə Mustafa* üçün *Sultan I Səlim (Yavuz)* yaptıdır və burada ən sonuncu 1580-də Şahzadə Mustafanın anası *Mahi-Dövrən xatun* dəfn edilib.

Bursanın bəzi böyük kişilərinin də 1915-ci ilədək mədrəsə divarı boyunca torpağa verildiyi anlaşılmaktadır.

Muradiyyə türbələri ən çox xanədan mənsubunu qoynunda saxlayan İstanbuldakı Eyyub Sultan qəbiristanlığından sonra Türkiyədə ikinci ən böyük xanədan məzarlığıdır.

Zəkəriyyə müəllimlə birgə *II Murad*ın türbəsini və bütün külliyyəni, eləcə də iki məzarlığı ziyarət etdik. İkinci məzarlığın qurtaracağında düzülüş böyük küplərin nə olduğunu soruşduğumda bələdçimiz aydın cavab verə bilmədi, ancaq Zəkəriyyə müəllim bunların qədimdə küp qəbirləri olduğunu söylədi.

FABRİKAYI-HÜMAYUN

Gündəlik iş proqramımızı hazırlayan bələdiyyə çalışırdı ki, biz həm Bursadakı ipək istehsalı ilə bağlı yerlərdə daha çox olaq, həm də şəhərin tarixi abidələriylə tanış olaq. Düzdür, proqramımıza şəhərdəki ipək parça satılan mərkəzlər də daxil edilmişdi, ancaq ticarətlə bağlı olduğuna görə biz oralarda bulunmaqdan imtina etdik. İpəklə bağlı ziyarət etdiyimiz mərkəzlərdən birincisi isə "Fabrikayi-hümayun" oldu.

Sultan I Əbdülməcəd (1823-1861; h.i.: 1839-1861) dönəmində "Xəzineyi-xasseyi-şahanə"dən, yəni sultanın öz xəzinəsindən maliyyə alaraq tikilən, dövlətə aid ilk ipək fabriki "Fabrikayi-hümayun" dur. Fabrik sarayın ipək parçaya ehtiyacını ödəməkdən ötrü *Hereke*'də açılmış toxuculuq fabrikinə ipək ipliklə təmin etməliydi. Hicri 1268-ci (miladi 1851-52-ci) ildə tikilən fabrik "Divanxana", "Qozalıq" (Türkiyədə baramaya "qoza" deyilir), "Mancınıqxana" və "Qəsri-hümayun" adlı 4 tikilidən ibarət külliyyədir. Cümhuriyyət dönəmində bir müddət "Təkəl tütün anbarı" kimi işlədilib. Sonralar bu bina yanğından məhv olub və yenidən tikilib. 1998-də Bursa Bələdiyyəsinin mülkiyyətinə keçən binanı 2010-da *Faruq Saraç* yenidən əslinə uyğun bərpa etdirərək "Faruk Saraç Tasarım Məslək Yüksəkoku"na çevirib.

İçində gözəl ipəkçilik muzeyi də olan bu binada indi çağdaş dəblər məktəbi yerləşir. Məktəbin məsul işçisi, kökcə Bolqarıstan türklərindən olan *Şənay Vətən xanım* bizi görülən işlərlə tanış etdi. Həddən artıq səmimi, nəzakətli və mehriban olan Şənay xanım həm ipəkçilik muzeyi, həm də çağdaş dəblərlə bağlı geniş bilgi verdi. Hiss olunurdu ki, onun ümumən ipəkçiliklə, özəlliklə

baramaçılıqla bağlı məlumatı peşəkar səviyyədə deyil, çünki onun çalışma sahəsi birbaşa çağdaş fəaliyyətlərlə bağlıdır, ancaq Zəkəriyyə müəllimin ipəkçiliklə bağlı söhbətlərinə böyük maraqla qulaq asırdı. Özəlliklə Zəkəriyyə müəllimin Zəkəriyyə müəllimin ipəkqurdunun yaşlarıyla bağlı söylədiyi bayatılar Şənay xanımı heyran etmişdi. Zəkəriyyə müəllimin "Şəki ipəyi uzaq karvan yollarında" kitabı da Şənay xanımın çox xoşuna gəlmişdi. İki ipəkçi bir-birini o qədər yaxşı anladı ki, bir saatlıq olduqca az vaxtda doğmalaşdılar.

Mən isə bir əlyazma uzmanı olaraq fabrikin giriş qapısının sağ və solunda ağ mərmər üzərində yazılaraq divara hörülmüş iki lövhə maraqlandırırdu. Soldakı lövhə ərəb qrafikasında yazılmış türkcə şeir, sağdakı isə onun çağdaş latın yazısına çevirməsidir. Arxayın vaxtda diqqətlə oxumaq üçün onların fotolarını çəkdim. Bakıda tanış olarkən hər iki mətnə ciddi yanlışlıqlara yol verildiyini gördüm. Ərəb əlifbasındakı mətn, çox güman ki, yanğın nəticəsində pozulmuş mətnin üzərindəki bərpadan ibarətdir. Orijinal o qədər xarab olub ki, bərpaçını yanlış yapmaqda suçlamağın özü bir suç olardı. O, sözlərin üzərini, oxuya bildiyi şəkildə zərli boya ilə boyayıb. Bəzi ciddi yanlışlara yol versə də, onun bütövlükdə bu ağır işin öhdəsindən gələ bilməsi alqışalayıqdır. Ancaq latın qrafikasındakı mətnin yazılışında həm texniki, həm də çevirmə baxımından bağışlanılmaz xətalara yol verilib (məsələn, bir misra bütövlüklə unudulub). Fikrimcə, bu xətalər lövhənin orada saxlanılmasını mümkünsüz edir.

Ərəb yazısındakı mətnə bir çox sözlər yarımçıq oxunub, yaxud heç oxuna bilmədiyinə görə yeri boş saxlanılıb. Mən bütün bunları nəzərə alaraq mətni özüm bərpa etdim. Həmin mətni aşağıda verirəm:

*Əbdülməcrid xana xuda ömri-əbəd etsin ata,
Asari-lütfü daima olsun fərəhbəxşi-cinan.*

*İmarə mülkü milləti məsrufdur həp həmiyyəti,
Tə'yid eylədi dövləti dəhrə verib əmnü əman.*

*Mahi-sipəhri-ədalət, mehri-müniri-səltənət,
Ol şahı-valanemət, təşviq edib şahı-həman,*

*Yapdırdı çoq mali əsər, dünyaya verdi zibi-zər,
Kamı-dil ilə sərbəsər bəsit etdi misli-Osman.*

*Şimdi hərirə bimisal bir fabrika yapdı bu sal,
Övsafi-bina ilə buldu Bursa şöhrəti şan.*

*Tahir Vəli itmamını tarix ilə etdi bəyan,
Yapdırdı bu fabrikayı fərman edib şahı-cəhan.*

TÜRKİYƏNİN FACİƏSİ

Türkiyəyə ilk gəlişlərimdə bir şeyi müşahidə etmişdim – bu ölkədə qadınlar kütləvi şəkildə siqaret çəkir. Əksəriyyət qadınlar evdə, işdə, küçədə tam sərbəst şəkildə çəkir və xalq buna normal baxır (qəribədir ki, çoxları bu faktın varlığını qəbul etməyərək mənimlə mübahisəyə girir). Mənsə bunu qardaşımız Türkiyə üçün PKK-dan da qorxulu düşmən, faciə sayıram. Axı daim siqaret çəkən, aramsız nikotin içən ananın sağlam övlad doğub böyüdəcəyinə necə inanmaq olar?!

Bizi “Fabrikayı-hümayun” binasından yola salan Şənəy xanım’la bu haqda danışarkən birdən gözüüm aşağıdakı bir guşədə oturmuş qızlara sataşdı. Burada 8 qız əyləşmişdi. Onlardan 6-sı əlində siqaret tutmuşdu, ikisininə əllərini görə bilmədim. Bu cür də şəkillərini çəkdim.

Türkiyədə qətiyyənlə sevmədiyim yeganə şey, bax, budur. Allaha çox-çox şükürlər olsun ki, Bakıda küçədə siqaret çəkən bircə qadın görməzsən.

OSMAN QAZI VƏ ORXAN QAZI TÜRBƏLƏRİ

Faruq bəyin bələdçiliyi ilə Osmanlı dövlətinin ilk uluları olan *Osman Qazi* və *Orxan Qazi*’nin türbələrini də ziyarət etdik. Hər iki türbə yüksək səviyyədə bərpa edilib. Ziyarətə gələnlər də çoxdur.

Osman Qazi (1258-1324; h.i.: 1281-2.1324) qayı qəbiləsinin bəyi olan *Süleyman şah*’ın nəvəsi *Ərtoğrul Qazi*’nin (1191-1281; uc bəyi: 1231-1281) oğludur. Atasının ölümündən sonra bütün bəylər 23 yaşlı Osman bəyi qayı əşirətinin başçısı olaraq tanıldılar.

Osman bəy 1287-də Karacahisarı, 1280-də Domaniçdə bizanslıları yenərək Biləciyi fəth edib və Səlcuqlu hökmdarı onu uc bəyliyinə təyin edib. 1299-da Inegöl fəth edilib. Səlcuqlu dövləti yıxılıb və Osman bəy müstəqil bəyliyinə elan edib, Osmanlı dövlətinin özülünü qoyaraq təşkilatlandırılıb. 1300-də Yenişehir ilə Köprühisar, 1302-də isə Akhisar və Koçhisar alınıb. Osman bəyə atasından qalan ərazinin genişliyi 4.800 km² idi. Özü dünyadan köçdükdə isə bəyliyin torpaqları 16.000 km²-ə çatırdı.

Vəfatında 68 yaşında idi. Öncə Söğütdə atasının yanında basdırılmışdı.

Bursanın mühasirəsi hələ davam edərkən Osman Qazi oğlu Orxan bəyə şəhər içindəki qübbəli tikilini *göstərərək* “*Oğul, mən öldüyüm vaxt məni Bursada o gümüşlü qübbənin altına qoyarsan*” deyib. İndiki Topxana

parkının girişində solda qalan bu qübbəli bina xaçpərəstlərin Müqəddəs Elias monastırının bölümünə aid bir sovməə olub. Bursa fəth edildikdən sonra sovməə artıq məscidə çevrilib.

Hicri 12 ramazan 726-da (miladi 11 avqust 1326-da) Orxan bəy Osmanlı dövlətinin 2-ci sultanı olaraq taxta oturub və atasının nəşini Söğütdən gətirərək Bursa şəhərindəki adı çəkilən yerdə dəfn edib.

Buranı məhz *Orxan Qazi* türbə şəklinə saldırıb. Orxan Qazi vəfat etdikdən sonra o da burada atasının yanında dəfn edilib.

1801-dəki yanğında böyük ziyan görən tikili 1855-dəki zəlzələdə bütünlüklə uçub. *Sultan I Əbdüləziz* (1830-1876; h.i.: 1861-1876) uçmuş həmin binanın yerində 1863-də bugünkü şəkli ilə Osman Qazi və Orxan Qazi türbələri üçün iki ayrıca bina tikdirib.

Osman Qazi türbəsinin divarları daşdan hörülüb, tikilinin üzərində qübbə var. Bu səkkizkünc binanın girişi tağlıdır. Osman Qazinin sənduqəsi türbənin ortasındadır. Hər yanı sədəfli barmaqlıqlarla əhatələnmiş sənduqənin üzəri zər işləməli məxmərlə örtülüb.

Türbədə Osman bəyin oğlu *Əlaəddin bəy*, *Savcı bəy*, I Muradın oğlu *İbrahim bəy*, Orxan Qazinin xanımı *Aspurça xatun*, sonuncuların oğlu *İbrahim bəy* və başqalarının toplam 17 sənduqəsi var.

Həyətdə Osman Qazinin türbəsi qarşısında bir dəmir dirək basdırılıb və çoxlu oxşəkilli lövhələrin üstündə müsəlman şəhərlərinin istiqaməti və Bursadan orayadək məsafəsi göstərilib. Birinin üstündə oxuduq: "*Azərbaycan – Gəncə, 1460 km*".

Osman Qazinin oğlu, Bursa fəthi *Orxan Qazi* (1281-3.1362; h.i.: 2.1324-3.1362) öz türbəsinə uyumaqdadır. Az öncə dediyim kimi, 1855 zəlzələsində uçan binanı Sultan Əbdüləziz 1863-də yenidən tikdirib. Əski binanın özülü üzərində ucaldılan türbə dörkünc və qübbəlidir. Girişi güney tərəfdən olub ağ mərmərlə hörülüdür. Ana məkanda qübbəni ortadakı 4 sütun saxlayır. Sütunlar kərpicəndir, ancaq onlara yağlı boya ilə mərmər görüntüsü verilib.

Orxan Qazinin sənduqəsi türbənin ortasındadır. Sənduqə məxmər üzərinə gümüş sim ilə işlənmiş və həzrəti-Məhəmmədə (s.ə.s.) aid hədis yazılan örtüyə bürünüb.

Türbədə toplam 21 sənduqə var. Onlar Orxan Qazinin arvadı *Nilufər xatun*, oğlu *Qasım Çələbi*, qızı *Fatma sultan*, Cem Sultanın oğlu *Abdullah*, II Bayəzidin oğlu *Qorqud*, İldırım Bayəzidin oğlu *Musa Çələbi* və başqa 14 kişiyyə aiddir.

Türbənin döşəməsində bəzi yerlərdə Bizans monastırından qalma mozaikalar görünməkdədir.

SAAT QÜLLƏSİ

Bursanın yaraşığı sayılacaq tikililərdən biri də türbələrdən təxminən 100 metr gündoğanda yerləşən saat qülləsidir. Bu qüllə 1890-cı illərdən öncə tikildiyi təxmin edilən əski bir saat qülləsinin yerində ucaldılıb. Dördguşəli qüllə Bursanın hər tərəfindən görünür. Buradan həm də yanğın gözətləmə qülləsi kimi yararlanılıb.

Tikintisi Sultan Əbdülhəmidin sultanlığının 29-cu ilində – 1905-də bitən qüllə xüsusi törənlə açılıb. Onun hündürlüyü 33 metrdir. Divarları kəsmə daşdan hörülüb.

Yeddi qatlıdır. Gövdəsi beş ədəd profilli saçaqla aşağıdan yuxarıya doğru altı parçaya ayrılır. Ən üst bölümündə ağırlıqlı sistemlə çalışan saat var. Qülləyə güney tərəfdəki qapıdan girilir, 89 pilləli taxta nərdivanla çıxılır.

Saatın zəng səsi uzaqlardan eşidilir. Qüllənin qarşısında düzülmiş 5 topdan milli və dini bayramlarda atəş açılır. Özəlliklə Ramazan ayında iftar vaxtını bu top səsləri xalqa bildirirmiş. Bələdçimiz Faruq bəyin anlatdığına görə, indi Ramazanda daha toplardan atəş açılmır, ancaq top gurultusu çıxarılaraq xalqa duyurulur.

BURSANIN XOŞBƏXT PALIDI VƏ BAKININ BAĞLARI

Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsi 1997-də türbələr və qüllə olan sahəni xeyli abadlaşdırıb. Buradan şəhərin Bakıya bənzər çox gözəl geniş mənzərəsi açıldığına görə turistlər axınla gələrək şəhər fonunda şəkil çəkdirməyə üstünlük verirlər.

Osman Qazi və Orxan Qazi türbələriylə saat qülləsinin arasındakı meydanda böyük bir palıd ağacı var. İnventar nömrəsi 155 olan bu ağacın üstündə Bursa Bələdiyyəsinin xəbərdarlığı yapışdırılıb: “*Doğal anıtdır (təbii abidədir), kəsilməz*”. Faruq bəy dedi ki, Bursada 800 belə ağac var.

Bursa ağaclarına paxıllığım tutdu – Bakıda nəinki yaşlı ağacları, hətta yaşlı bağları belə kökündən qazıyıb atırlar, heç kəs də səsinə çıxara bilmir. Kaş ki, bizdə də Bursa Bələdiyyəsi olaydı və şəhərimizin ağaclarını beləcə qoruyaydı...

Burada qarşılaşdığımız maraqlı hadisələrdən birini yazmasam olmaz. Saat qülləsinin qarşısındakı topların

üstündə Zəkəriyyə müəllimlə birgə şəkil çəkdirərkən birdən gözümlə arxadakı “*Hacı dayı*” restoranına sataşdı. Zəkəriyyə müəllimdən xahiş etdim ki, bu restoranın qarşısında dayansın. Onun şəklini çəkəndən sonra restoranın adına diqqətini yönəltdim. “*Hacı dayı*” lövhəsini oxuyanda Zəkəriyyə müəllimi gülmək tutdu. Zarafatla dedik ki, gör Şəkinin Hacı Dayısı nə qədər məşhur adammış ki, Bursada onun adını restorana veriblər...

ULULARDAN ULU ÇAME

Günorta restoranda *Turqay Mərcan, Zeynəb Təməl və Faruq Kurt*’la birgə nahar etdikdən sonra bələdçimizlə Ulu cameyə getdik.

Faruq bəy bizə bu camenin tarixiylə bağlı çoxlu maraqlı rəvayətlər danışdı, onun neçə-neçə özəlliklərini öydü.

Osmanlı dövlətinə bir əsrdən artıq paytaxtlıq etmiş Yaşıl Bursada yer alan tarix xəzinələri arasında Övliya Çələbinin “*Bursanın Ayasofyası*” adlandırdığı Ulu came (ilkin deyilişi: “*Cameyi-kəbir*”) mühüm yer tutur.

Osmanlı dövlətinin 4-cü sultanı *Yıldırım Bayəzid* (1360-1403; h.i.: 1389-1402) Bolqarıstanı alaraq Dunay çayı sahillərinə yetişib, Alanya və Toqatı alaraq ticarət yollarına hakim olub. Bu genişlənmə Bursanı ipək və məxmər ticarəti mərkəzi və ədviyyat anbarı halına gətirib. Bu zənginlik Ulu camenin, Qapalıçarşının (Bedəstən) və Yıldırım Darüşşəfasının (hamam və karvansara) tikilməsinə imkan yaradıb.

Rəvayətə görə, Bayəzid Niğbolu zəfərindən (1396) öncə savaşı udmaq üçün Tanrıya yalvarıb və qələbə qazanarsa

20 came tikdirməyi niyyət edib. Qələbədən sonra kürəkəni *Əmir Sultan*'ın tövsiyəsi ilə 20 came yerinə 20 qübbəli tək bir came tikdirməyə qərar verib. Camenin yeri də Əmir Sultanın gördüyü yuxuya əsasən seçilib.

Bir sıra din adamlarınca Ulu came *İslamın 5-ci ən yüksək mərtəbəsindəki ibadət xana* kimi qəbul edilib. İslamda ən yüksək mərtəbəli camelər Məkkədəki *Məscidi-Həram*, Mədinədəki *Məscidi-nəbəvi*, Qüdsdəki *Məscidi-Əqsa*, Şamdakı *Əməviyyə comesi*'dir. Beşinci dərəcə, *İsmayıl Həqqi Bursəvi*, *Molla Gürani*, *Əmir Buxari* (*Əmir Sultan*), *Ağ Şəmsəddin*, *Molla Fənari*, *Somuncu Baba*, *Mehmet Əmin Toqati*, *Əziz Mahmud Xudayi*... kimi din adamlarının dediklərinə görə, Bursadakı Ulu cameyə məxsusdur. Ulu camenin müqəddəsliyi tikildiyi dövrdə din adamlarının və övliyaların göstərdiyi sevgidən qaynaqlanır (tikilməsini təklif edən *Əmir Sultan*, ilk namazı qıldıran *Somuncu Baba*, ilk camaatı *Əmir Sultan*, *Molla Fənari*, ilk imamı "*Mövludi-şərif*"in yazarı *Süleyman Çələbi*, müəzzinlərindən biri *Üftadə həzrətləri* olub).

1402-dəki Ankara savaşında *Sultan Bayəzid* yenilərək *Əmir Teymur*'a əsir düşüb. Bursanı da alan Teymur Ulu cameni gəzib. Bununla bağlı Türkiyə tarixçiləri, mənəcə, gerçəkliyə uymayan bəzi yanlış iddialar ortaya atıblar. Bursa tarixi araşdırıcılarından biri yazır ki, Teymur cameni çox bəyənilib, ancaq belə bir cameyə görə Yıldırımın çox savab qazanacağından qısqanıb və camaatın namaz qılmasını əngəlləmək üçün cameni zəncirlərlə bölüb (?). Başqa bir tarixçi isə daha irəli gedərək Teymurun cameni atlar üçün axura çevirdiyini (???) yazır. Belə yaramaz, qardaşım! Əmir Teymura nifrətinizin səbəbini yaxşı başa düşürəm, ancaq o, mələk

deyildisə də mömin bir müsəlmandı. Belə bir kişinin məscidə at bağlamağı rəva görməsini söyləmək və bal altına girməkdir. Bu cür yalanlar tarixçi qələminin şərafinə ləkə salır. (Nə yaxşı ki, bəzi tarixçilər axur məsələsinin Teymurla heç bir bağlılığının olmadığını, bu işi *Qaramanoğlu Mehmet bəy*'in gördüyünü yazırlar).

1403-də monqol şeyxi *Əmir Bədrəddin* və 1413-də *Qaramanoğlu Mehmet bəy* Bursanın mühasirəsi zamanı cameni yandırdılar. (Qaramanoğlu II Mehmetin əsl düşmənliyi Yıldırımın olduğu görə onun əsəri olan Ulu cameni qəsdən yandırmışdı). Bayəzidin oğlu *I Mehmet* buranı təmir etdirib və came 1421-də ibadətə açılıb. 1 mart 1855 tarixindəki böyük zəlzələdə 17 qübbəsi uçan came yenidən bərpa edilərək 1862-də təkrar ibadətə açılıb, ancaq 1889-dakı yangında da ziyan görüb.

Ulu came qapalı namaz qılma sahəsi baxımından Türk Tarixində ən böyük camedir. Doğrudur, "ən böyük" dedikdə İstanbuldakı *Sultan Əhməd* və *Süleymaniyyə* cameləri göz önünə gəlir, ancaq onlar həyətləriylə birgə götürüldüyünə, həm də çox hündür bircə qübbələri olduğuna görə gözə böyük görünür. Sahəsi toplam 5.000 kvadratmetr (içi: 56 x 68 m. = 3.808 kv.m.) olan 20 qübbəli Ulu camenin isə tavanı alçaq və içərisi 12 yoğun sütunla dolu olduğuna görə kiçik görünür. Onun içərisi hər biri dörd qübbəli 5 bölümdən ibarətdir.

Orta qübbələrdən birinin üstü açıqdır. Bu qübbənin altında 16 guşəli, 65 kvadratmetrlik bir mərmər şadırvan (fəvvarəli hovuz) var. Vaxtilə tellə örtülür həmin qübbədən tökülən yağıntı damcıları hovuzda toplanar, işıq isə cameni aydınladardı. İndi qübbə şüşə ilə

örtüldüyünə görə yağıntı içəri keçmir, ancaq qübbə işıqlandırma vəzifəsini yenə yerinə yetirir.

Ulu cameni başqalarından seçdirən özəlliklərdən biri də bu şadırvandır. Onun tikilmə səbəbi haqqında belə bir rəvayət var ki, camenin tikiləcəyi bölgədə evi, bağçası olanlara başqa yerdə qarşılığı verilib, onlara qızıl pul ödənərək köülləri alınıb. Qoca bir qadın isə evini came tikintisi üçün Osmanlıya satmaq istəməyib, təklif edilən heç bir qiymətə razılaşmayıb. (Bir qaynaqda bu qadının yəhudi, başqa bir qaynaqda erməni olduğu yazılır. Onu təmizə çıxarmaq istəyənlər də tapılır. Məsələn, bir qaynaqda oxudum ki, bu qadın guya Nuh əleyhüssalama iman edənlərdən olub, tufan əsnasında unudulub və gəmiyə minə bilməyib, Allah onu bu evdə tufandan qoruyub...). Öncə vəzirlər, sonra sultanın özü qadının yanına gedərək xahiş etsə də qadın iki ayağını bir başmağa dirəyib. Bu zaman, satmazsa yerin zorla alınacağı söylənilib. Bundan sonra satmağa razılaşsa da “könül rızası olmadan alınan yerdə namaz qılınmaz” düşüncəsiylə məhz onun torpağı bulunan yerdə şadırvan tikilib. Şadırvan Quran oxumaq üçün ayrılmış arakəsmələrlə çevrələnib.

Divarlarındakı böyük ölçülü yazılar, xəttatlıq örnəkləri Ulu camenin başqa bir özəlliyidir. Ulu məbədə ibadətə gələnlər came divarlarını bəzəyən Allah kəlamlarından, hikmətli sözlərdən ibarət bu lövhələri, nadir sənət əsərlərini oxumaqla, görməklə könül dünyalarını dincəldir, ruhlarını sakitləşdirir, yaşamlarına mənə qazandıracaq bilgi və görgü əldə edirlər. Bu gün Ulu camedə 21 xəttatın əlindən çıxmış 132 əsər (45 lövhə, 87 divar yazısı) bulunmaqdadır. 1950-ci ildə Ulu camedə 105 lövhə olub. 1989-da 85 lövhə buradan İstanbul

Vəqflər Xətt Sənətləri Muzeyi’nə göndərilib. Bu gün camedə 45 (bəzi qaynaqlarda: 27) lövhə qaldığı deyilir. Divar yazılarında 3 surə, 3 müxtəlif tərzdə yazılmış “*Ayat-əl-kürsi*”, 47 ayə, 14 hədis, 25-dən artıq təsbih sözü, Əsma-ül-hüsna (Allahın gözəl adları) yazıları, “Allah”, “Muhəmməd” və islam böyüklərinin adları, 2 şeir, 3 beyt bulunmaqdadır. Bəzi yazılar qızılla işlənib.

Məhəmməd Əbdüləziz oğlu Dəvaqlı’nın tikdiyi *tac qapısı* və *minbər*dəki ağac işləmələr Ulu Camedəki şah əsərlərdir. (Kainatın, Günəş sisteminin əks olunduğu minbər haqqında bir az sonra geniş danışılacaq).

Minbərin sağ tərəfində yüksək bir yerdə *Kəbə qapısının qara örtüyü* asılıb. Misir səfərindən sonra xəlifə olan *Yavuz Sultan Səlim* bugünkü Orta və Doğu Anadolunu qapsayan *Dersim* adlı əyalətin bütün vergi gəlirlərini Məkkəyə vəqf edərək bu şəhərdə təmirata başlayıb. Bu gəlirlə abadlaşdırılan Kəbənin örtüyü İstanbuldan göndərilən yeni örtüklə dəyişdirilib, əski örtüksə İstanbula göndərilib. Kəbə qapısının örtüyünü isə sultan Bursaya göndərərək Ulu camedə bağışlayıb. Sultan örtüyü öz əlləriylə divardan asıb (1517). Saf qızıl ipliklə üzərinə ayələr işlənmiş bu örtük yüzillər boyu qaralmadan qalıb, ancaq bəzi xətalı bərpalar nəticəsində camenin rütubət alması üzündən onun işləmələri tökülüb, indi ayələr yalnız parlaq işıq altında görünür.

Camenin güney çıxışına yaxınlaşdıqda bələdçimiz *Faruq bəy* sağ əldəki ikinci qatda küncdə tikilmiş məhəccərli arakəsməni göstərərək bildirdi ki, məscidlərdə padşahlara çox qəsd edildiyinə görə 1740-da güvənlik məqsədiylə *Xunkar məhfili* (padşah dairəsi) tikilib, onun yanından camedə 4-cü qapı artırılıb. *Sultan II Mahmud* (1785-

1839; h.i.: 1808-1839) da namazlarını Xunkar məhfildə qılıb. Bu məhfilin sağ tərəfində sultanın gözü səviyyəsində II Mahmudun öz əliylə qızılla yazdığı, bir Quran ayəsindən ibarət lövhə asılıb. Ayədə padşahlara rəiyyəti ədalətlə idarə etmək tapşırılır. Sultan II Mahmud namazdan öncə və sonra hər dəfə bu ayəni oxuyarmış...

Ulu came ilə bağlı xalq arasında bir sıra söyləntilər, inanclar var: qiblə divarındakı "vav" işarəsinin yanında *Xızır peyğəmbər*'in bulunması, həmin işarənin önündə namaz qılanların hər duasının qəbul olunacağı, camenin qzey-günbatan pəncərəsindəki barmaqlıqların *Davud peyğəmbər*'in dəmirləri olaraq tanıtılması, o barmaqlıqlara yapışaraq dua edilməsi və b.

Fəttah əfəndi, Mustafa Şəfiq əfəndi, İzzət və Yəsari tərəfindən təmir edilən Ulu came kitabxanasında bir-birindən dəyərli əlyazma əsərlərinin saxlandığını sonradan öyrəndim.

Ulu camenin özəlliklərindən danışdı onun xalçası haqqında susmaq insafsızlıq olardı. Təxminən 3.200 kvadratmetr sahə üçün Yeni Zelandiya yunundan toxunmuş bu nəhəng xalça 4 göbəklidir. Göbəklərin xaricindəki naxışlar caminin minbərindəki və tac qapının mərmər süsləmələrindən ilham alınaraq hazırlanıb. Xalçanın yaradıcısı 1912-ci ildə əl xalçası istehsalı ilə özülü qoyulmuş "Özkul Halı" firmasıdır. Came xalçası sektorunda öncül yer tutan "Özkul Halı" bugünədək 5 qitədə, 38 ölkədə 35 min civarında cameyə öz xalçasını döşəyərək mallarının keyfiyyətini bütün dünyada tanıdıb.

Mən camedə olarkən *Nəriman əmim*'in nəvəsi *Sevda xanım*'ın da Qəbələdə toyu idi. Bu müqəddəs ocaqdan birbaşa toya zəng edərək yeni qurulan ailəni təbrik etdim.

ULU CAMEDƏ AZƏRBAYCAN MÖCÜZƏSİ

Ulu camenin minbərinin, az öncə dediyimiz kimi, dünya incəsənətində tayı-bərabəri yoxdur – o, *kündəkari* sənətinin, yəni ağacişləmənin şah əsəridir. Oyma, qabartma, həndəsi, ulduz, mıx başları və gülçələrlə bəzədilmiş minbər gerçək bir sənət möcüzəsidir. Bəzi Türkiyə araşdırıcıları bu minbəri sənətkarlıq, elmi və tarixi dəyərcə hətta camenin özünə bərabər tuturlar. Kimdir bu misilsiz minbərin yaradıcısı və nədədir bu minbərin bahabiçilməz dəyəri?

Minbərin giriş qapısı üzərindəki kitabədə qızıl suyu ilə onun 804-cü (1402-ci) ildə *Murad xan oğlu Yıldırım Bayəzid xan*'ın əmriylə yapıldığı nəqş edilib.

Lap bu yaxınlaradək camenin tarixindən yazanlar minbəri Şamda ata-oğul iki ustanın qoz ağacından, haraya göndəriləcəyini bilmədən, 40 ilə hazırladığını deyirdilər. Ancaq ömrünün on ilindən çoxunu minbərin sirlərinin açılmasına həsr etmiş Türkiyə bilginini *Fevzi Ülgü Alsancaq* (burada başlıca olaraq onun araşdırmasından yararlanmışıq) bir neçə il öncə aşkar edib ki, minbərdəki sarmaşiq motivləriylə bəzədilmiş məhaccərlərin sağ çıxış ikinci sütununun üzərində süls xəttiylə "*Dəvaqlı Əbdüləziz oğlu Məhəmmədin işi*" sözləri yazılıb. *Dəvaq* Azərbaycanın ən qədim paytaxtlarından biri, bugünkü Güney Azərbaycanın mərkəzi şəhəri olan Təbrizin yaxınlığında bir türk kəndidir. (Çox təəssüf ki, F.Ü.Alsancaq Təbriz yaxınlığındakı kəndin Türkünstanda yerləşdiyini güman edir. Məhəmməd Əbdüləziz oğlunun Antepdən olduğunu yazanlar da var). Mülki amir olan *Kadızaadə Rumi əfəndi* bacarıq və bilgi alış-verişi üçün 300-ədək sənətkarı 804-də Təbrizə göndərmiş və o qədər

də ustanı oradan Bursaya gətirmişdi. Azərbaycandan gələn sənətkarların başçısı *Məhəmməd Əbdüləziz oğlu* idi. Abanoz (qaraçöhrə) ağacından heç bir mismar işlədilmədən qayırılmış və kainatı simvolizə edən bu minbər onun və ustalarının cəməyə ərməganıdır.

Araşdırıcı *Alsancaq* təsdiq edir ki, Ulu cəmə minbəri bütünlüklə kosmosu, kainatı göstərməkdədir.

Minbərin yan səthlərində qabartma olaraq ulduz, quyruqlu ulduz, üst qalaktika, orta qalaktika, ekiz ulduzlar qabartma şəkillər halında işlənib. Daha dəqiq desək, minbərin gündoğan yaxasında (mehraba baxan üzdə) Günəş sistemi, günbatan yaxasında isə qalaktika sistemi, yəni bütövlükdə kainat təsvir edilib.

Minbərdə yer alan Günəş sistemində 9 planet var: *Merkuri, Venera, Yer, Mars, Yupiter, Saturn, Uran, Neptun, Pluton*. (Xatırladım ki, minbər yaradılan çağda Avropa onlardan yalnız ilk 6-sını tanıyırdı. Maraqlıdır ki, qədim Şumerdə Uran, Neptun və Pluton planetlərinin varlığından xəbərdardılar, avropalılarsa bu planetləri şumerlərdən 3500 il sonra – Uranı 1781-ci, Neptunu 1846-cı, Plutonu isə 1930-cu ildə kəşf ediblər).

Günəş və planetlər arasındakı məsafə böyük olduğuna görə ulduzlardan seçdirmək üçün minbərdə bu 9 planet kürəvi qabartma şəkillərlə xüsusi işarələnib. Onların Günəşə görə duruş vəziyyəti və böyüklük ölçüləri gerçək miqyasdadır. Planetlərin bir müstəvi üzərində hərəkət etməsi məxsusi göstərilib. Planetlər uzaqlıq və böyüklük müqayisələri ilə birlikdə yerləşdirilib. Məsələn, Yerdən 50 min dəfə böyük olan Günəş böyük bir ustalıqla mükəmməl şəkildə işlənib.

Diqqəti çəkən incəliklərdən biri də Pluton planetinin təkbaşına ayrı bir sahədə və bir bucaq fərqi ilə göstərilməsi, beləliklə, Plutonun xarici mərkəzli planet olduğunun vurğulanmasıdır. Bilindiyi kimi, Günəş sisteminin eyni müstəvi üzərindəki ilk 8 planetinin əksinə olaraq Pluton ayrı müstəvidə dolanmaqdadır.

Maraqlıdır ki, minbərdəki səpilməmiş halda göstərilən ulduz şəkilləri içərisində quyruqlu ulduz da var. Quyruqlu ulduz şəkli incələndiyində çəyirdək qisminin 3 parçalı olduğu açıq görünür.

Minbərin günbatan üzündə isə 7 ədəd qalaktika formatı aşkarlanıb. Qalaktika sahələri 5 ayrı rəngdə sədəfləməylə göstərilib.

Bu özəlliklər bugünkü elmin bilgiləri ilə eynilə üst-üstə düşür.

Unutmayaq ki, bu sadaladıqlarımı Azərbaycan torpağı Marağada hələ 1259-cu ildə - Ulu cəmədən 150 il öncə dünya şöhrətli rəsədxana qurmuş (rəsədxananın kirabxanasında 400 min nadir kitab vardı) *Nəsirəddin Tusi*'nin (1201-1274) yurddaşı olan *Məhəmməd Əbdüləziz oğlu Dəvaqlı* hələ 600 il öncə – Yer kürəsinin yuvarlaq olub-olmadığının dartışıldığı, planetlərin yaxşı öyrənilmədiyi bir vaxtda gerçəkləşdirib. Dahi yurddaşımızın bu əməli o dönəmdəki islam və türk alimlərinin riyaziyyat və astronomiya elmlərinə Qərbdən daha yaxşı bələd olmasının sübutudur. Minbərin hər iki üzündə yer alan 3-lü və 12-li dolab qapaqlarının *Üçoxlar, Bozoxlar* olmaqla 24 Türk boyunu təmsil etdiyi bildirilir.

Bütövlükdə TÜRK MİLLƏTİNİN milli-mədəni abidəsi olan bu misilsiz ağac kitabənin üzəri son üç yüz ildə ərəb

yapışqanı və qomalak (parıldadıcı maddə) ilə örtülmüş olduğuna görə minbər son çağlaradək sanki qara pərdə altında qalıb. Bunun yaxşı tərəfi odur ki, minbərin ağacı dağdadı xarici təsirlərdən qorunub. Pis cəhətsə budur ki, Azərbaycan türklərinin 600 il öncə astronomiya sahəsindəki yüksək mədəni səviyyəsini və ümumən erkən türk mədəniyyətinin inkişafını göstərən bilgilər indiyədək gizli qalıb.

Minbərin maraqlı bir özəlliyi də 6.666 ədəd abanoz (qaraçöhrə) ağacı parçasından düzəldilməsidir. Bu rəqəm, xalq arasında yayılmış inanca görə, Qurani-kərimdəki ayələrin sayına uyğun gəlir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edim ki, Bursadakı Yaşıl camedə (1419-1420) də Azərbaycan izi var – burada taxta oymaçılığı və doğramaçılığı işlərini usta *Hacı Əli Əhməd oğlu Təbrizli* görüb.

“KOZA XAN” – “BARAMA KARVANSARASI”

Proqramımızdakı növbəti yer “*Koza xan*” (“Barama karvansarası”) oldu. Faruq bəy bizə buranın vaxtilə Türkiyənin ən gur barama alış-satış yeri olması və karvansaranın özəllikləri haqqında xeyli bilgi verdi.

Ulu came ilə Orxan camesi arasında 1492-də *İkinci Bayezid* in qurduğu, illərcə ipək ticarəti və barama alış-satışının mərkəzi, tarixi “İpək yolu”nun ən önəmli duracaqlarından biri olan «Koza xan» dünyanın ilk ticarət mərkəzlərindən biri, ipək və ipəkqurdçuluğunun mərkəziydi. Məhsul yetişən zaman kəndlilərin gətirdiyi barama çuvalları karvansaranın geniş həyətinə sığmaz, Uzunçarşıyadək növbələr uzanmış. İngiltərə kraliçası *II Yelizaveta* nın ziyarətiylə (2008) xüsusən məşhurlaşmış

“Koza xan”da sonuncu barama çuvalının ağız 1990-cı illərin sonunda açılıb. İndi karvansara turistlərin dincəliş yerinə dönüb.

İndi 95 iş yerinin bulunduğu “Koza xan”la tanışlığa ikinci qatdakı çağdaş ticarət mərkəzindən başladım. Burada bu gün əsasən suni ipəkdən hazırlanmış qumaşlar, onlardan hazırlanmış paltarlar satılır. Malların çeşidinə söz ola bilməz. Gur alış-veriş gedirdi. Zəkəriyyə müəllim də, mən də buradan doğmalarımız üçün hədiyyələr aldım.

Sonra həyəətə endik. Bir zamanlar ördəcilərin çuvallarının sığmadığı geniş karvansara həyəti indi şəhər basırığından qaçmaq istəyənlərin sığınacağıdır. Bir çox insanların buraya ailəlikə gəldiyi göz önündəydi.

BURSADA İPƏKÇİLİK

Miladdan 2.600 il öncə Çin imperatorunun arvadı *Şilingşi* saray bağçasında gəzərkən tut ağacları üzərində ipəkqurdu baramaları görüb. Baramaya ilk insan əli də elə bu zaman dəyib. Çox qiymətli bir toxuma maddəsi olan ipək, onun xammalı olan barama uzun illər Çindən dənizə çıxarıla bilməyib.

Baramaçılığın Çin sərhədindən qırağa çıxması miladın 419-cu ilinə düşür. Bu tarixdə Kotan əyalətinə gələn gedən bir Çin şahzadəsi baramaçılıq sənətini də saçları arasında gizlətdiyi ipəkqurdu və tut toxumları sayəsində Kotana aparıb.

Bu gün ipək texnologiyasında birinci yerdə duran Yaponiyaya ipəkqurdçuluğunun girişi miladın 449-459-cu illərindədir.

Miladın 551-552-ci illərində bugünkü İstanbulda Bizans imperatorluğu hökm sürməkdəydi. Hökmdar *Yustinian* ipəkqurdçuluğunu İstanbula gətirmək üçün Çinə iki keşiş göndərir. Din pərdəsi altında Çində iki il qalan keşişlər əsalarındakı dəliklərdə tut və ipəkqurdu toxumlarını gizlədərək İstanbula gətirirlər. Deməli, indiki Türkiyədə ipəkçiliyin 1.500 illik tarixi var.

Bizansa gizlicə gətirilən baramalarla Mərmərə dənizi sahillərində, o sıradan Bursada ipəkçiliyin özülü qoyulub. Burada ipəkqurdunun yetişməsi üçün uyğun iqlim olduğuna görə Osmanlı dönəmində ipəkçilik inkişaf edərək XV və XVI yüzillərdə ən yüksək səviyyəyə çatıb. Bu yüzillərdə Bursa ipəyindən toxunan, yerliyi və xovu xalis ipək olan Bursa məxməri uzun illər solmadan, xovu tökülmədən qaldığı üçün yüksək dəyərləndirilib və dünyada "*velorus de Brusse*" ("Bursa məxməri") adıyla tanınıb. XVII yüzilin başlarında yazılmış bəzi kitablarda xalqın əksəriyyətinin barama örətdiyinə və dəzgahlarda gözəl qumaşlar, parçalar toxuduğuna dair qeydlər var.

Bir sıra Avropa ölkələri Bursa ipəyinin ən böyük alıcısı, tarixi "Koza xan" isə ipəkçiliyin ticarət mərkəzi olub. XVIII yüzildən Bursa ipəkçiliyinin mahiyyəti və sahəsi yavaş-yavaş dəyişməyə başlayıb. Avropa ölkələrində sənaye inqilabı və ipəyə nisbətən çox ucuz və kütləvi şəkildə istehsal edilən başqa toxumalar ipək parçaların yerini tutub. XIX yüzilə gəlincəyədək ustalaşmış sənətkarlar evlərdə və kiçik iş yerlərində yerli texnologiya əsasında ipəkçiliyi sürdürsələr sə sonralar yeni Avropa texnikası ilə tanış olublar. 1860-cı illərdə Bursada ipəkəyirmə fabriklərinin sayı 90-a çatıb. Bunların çoxu I-ci Dünya savaşında qapanıb. Cümhuriyyət dönəmində bütün çalışmalara baxmayaraq

ipəkqurdu yetişdirmə bir daha heç vaxt əski səviyyəsinə qalxmayıb, cəmi 25 ipəkəyirmə və 54 ipəktoxuma fabriki fəaliyyət göstərib.

Təkcə ipək xalı ixracatından ildə təqribən 100 milyon dollar gəlir əldə edən Türkiyə iqtisadiyyatında ipəkçiliyin böyük rolu vardı. O sıradan Bursada da ipək toxumaçılığı 1950-ci illərədək şəhər tarixinin önəmli ünsürlərindən biri olaraq qalıb. Bu şəhərin iqtisadiyyatı uzun illər ipək toxumaçılığından bəslənib. Bursanın *kəmha*, *atlas*, *kutnu*, *tafta*, *vale*, *bürümcük*, *məxmər* və b. ipək məhsulları öz zamanında çox məşhur olub.

1980-ci illərdən sonra Uzaq Şərqdən ucuz ipək idxal edilməsi və suni ipək işlədilməsinin geniş yayılması ipək sənayesinin sonunun gəlməsinə səbəb olub. 1980-1990-cı illər arasında bütün Türkiyə üzrə 2.000 ton olan yaş barama istehsalının son illərdə 150 tonadək gerilməsi ilə yanaşı, xam ipək idxalı artmağa başlayıb. Təbii ki, bu duruma Bursada ipəkçiliyin tənəzzülü də öz təsirini göstərib: Gəlirlərinin hədsiz azaldığını gören baramaçılar barama örətməyin bundan sonra mənasız olduğunu düşünərək indiyədək qayğı ilə böyütdükləri tut ağaclarını 1990-cı illərin başlanğıcında kəsərək başqa sahələrə üz tutublar, nəticədə Bursa ilində ipək ipliyi çəkən birçox fabrik və ipəktoxuma dəzgahı da qalmayıb. Burada barama örədilməsi ildən-ilə azalıb. Bir zamanlar barama bazarının qurulduğu tarixi "Koza xan"ın həyatını barama çuvalları yerinə çayxana çətirləri doldurub.

Bu gün Bursa Türkiyədə barama yetişdirən 26 şəhər içərisində örətmə miqdarına görə olduqca geridə qalıb və "İpəkqurdçuluğunun qalası" adını 2009-da 47 ton barama örətmiş Diyarbəkirə qapdırıb.

“KOZABİRLİK”DƏ

Bursadakı ən önəmli görüşlərimizdən biri Fevzi Çakmak caddəsində yerləşən, rəsmi adı “*Bursa Koza Tarım Satış Kooperatıfları Birliyi*” olan “Kozabirlik”də keçdi.

Türkiyədə “ipək” deyilincə ağla gələn ilk qurum “Kozabirlik”dir. O, 1 may 1940-da yaradılıb, T.C. Sənaye və Ticarət Nazirliyinə bağlıdır. 10.300 öredici (barama yetişdirən) ortağı olan Birliyin mərkəzi Bursada yerləşir. Onun Bursa, Biləcik, Adapazarı, Mihalgazi və Alanyada 5 kooperativi və Toxum Öretim İslətməsi vardır. “Kozabirlik” mərkəzi Fransada olan *Uluslararası İpəkçilik Birliyi*'nin (İSA) üzvüdür.

Birlik ilk illərdə pambıq, zeytun, günəbaxan almaqla məşğul olub, daha sonralar işini yalnız barama almaq üzərində qurub. Birliyin 1963-də yaradılan *Toxum Öretim İslətməsi* yaponlarla işbirliyinə gedərək yüksək verimli və xəstəliklərə dözümlü polihibrid ipəkqurdu toxumu öredilməsinə başlayıb. Birliyin 1980-də yapon texnologiyasıyla qurulan İpək Əyirmə və Bükmə Fabrikində dünya standartlarına uyğun xam və bükümlü ipəyin öredilməsi gerçəkləşdirilib, ancaq 1990-dan sonra yaşanan iqtisadi böhran və yüksək maliyyə sıxıntıları üzündən fabrik 1995-də bağlanıb.

Öredicinin ehtiyac duyduğu polihibrid ipəkqurdu toxumunu öretmək, öredicidən aldığı yaş baramaların və örediyi polihibrid ipəkqurdu toxumunun içəri və dışarı bazardakı müştərilərə satışını gerçəkləşdirən “Kozabirlik”, ipəkçiliyi yenidən canlandırmaq üçün 2001-ci ildən bəri bir sıra çalışmara girişib.

Birliyin işinin asan getdiyini düşünmək olmaz, çünki xırda kənd örediciləri (“çiftçilər”) yetişdirdikləri baramanı münasib qiymətə sata biləcəklərinə o qədər də inanmır. Bu inamı onlarda yaratmaqdan ötrü “Kozabirlik” başçıları öredicilərlə birbaşa ünsiyyətə keçir və onları həvəsləndirmək üçün gerçək addımlar atır. Məsələn, 2009-da Bursada öredilən 4 ton barama miqdarını 2010-da ikiqat artırmağı qarşıya məqsəd qoymuş Birlik buna nail olmaqdan ötrü baramaçılara pulsuz on minlərcə tut fidanı, 135 qutu baramaqurdu toxumu paylayıb, onlara dövlətin yardımı ilə öncədən 60 min lirə (təxminən bizim 30 min manat) verərək (2010-cu ildə) baramaçıların yetişdirəcəyi məhsulu alacağını indidən qarantiləyib. 2011-ci ildə Birlik öz öredicilərinə 120 min lirə ödəməyi nəzərdə tutur.

Bu ayrıca deyilməlidir ki, Türkiyə dövləti ipəkçiliyi inkişaf etdirmək üçün baramanın hər kiloqramına 9 lirə dəstəkləmə verir, “Kozabirlik” isə öredicidən onun kiloqramını 13 lirəyə alır. Bildirdiyim kimi, son illərdə ödəmələr öncədən edilir. Bütün bu tədbirlərin nəticəsində baramaçılar yenidən həvəslənib və ipəkqurdçuluğunun sıradan çıxmasının qarşısı alınıb, mövcud durum qorunaraq saxlanılıb. Artıq Birlik barama istehsalını hər il 10 faiz artırmaq niyyətindədir.

Birlik Eskişehirdə yeni bir ipəkəyirmə fabriki tikir. İndi baramanı xammal kimi satan Birlik yeni fabrikin işə düşməsiylə ipək ipliği öretməyə başlayacaq. Bu fabrikdə təxminən 1 milyon yeni lirə yatırım gerçəkləşdirilməsiylə yüksək texnologiya əsasında iç bazarın ehtiyacını ödəyən ipək ipliği örediləcək.

Birliyin baş direktoru *İsmayıl Aydın bəy* və Toxum Örətim İşlətməsi müdiri *Caner İlik bəy*'lə bütün bunlar və başqa mövzular ətrafında, əsasən, professor *Zəkəriyyə Əlizadə* söhbət etdi, çünki mənim ipəkçilikdən heç başım çıxmır.

Zəkəriyyə müəllim də *İsmayıl bəy*ə Azərbaycanda ipəkçiliyin tarixi haqqında yığcam, ancaq hərtərəfli bilgi verdi. O, özünün çoxillik əməyinin məhsulu olan "*Şəki ipəyi uzaq karvan yollarında*" kitabını *İsmayıl bəy*ə ərməğan etdi. Bu kitabda Şəkidə ipəkçiliyin və ipək ticarətinin tarixi geniş incələnilib. Sonra Z.Əlizadə rus araşdırıcısı Şavrovun 1908-də Tiflisdə rusca nəşr etdirdiyi "*Türkiyədə ipəkçilik və ipək sənayesi*" adlı kitabının surətini *İ. Aydın bəy*ə bağışlayaraq bildirdi ki, fransızların və italyanların əməlləri sayəsində 1863-də bütövlükdə Zaqafqaziyada ipəkqurdu arasında "qattina" xəstəliyi yayılıb. Bu xəstəlik ipəkqurdunu məhv edirdi. Şəkidə bu xəstəliyə yoluxmayan bir kənd belə qalmayıb. İpəkqurdunun qırılması baramaçılığını az qala iflas həddinə çatdırıb. Kümçülər öz tut ağaclarını kəsərək yerində meyvə ağacları əkməyə başlayıblar. Yerli ipəkqurdu toxumları olmadığına görə kümçülər xarici ölkələrdən gətirilib satılan toxumları işlədiblər. Şəkinin müsəlman əhalisi, təbii ki, özünə doğma saydığı Türkiyənin toxumlarına üstünlük verib. Türkiyə toxumlarının bu bölgədə yaxşı pula getdiyini görən erməni tacirlər xəyanətə əl atıblar – üstündə Türkiyə etiketi olan zərflərə yararsız toxumlar qoyaraq camaata satıblar. Bu toxumlardan qurd yetişmədiyini görən kümçülər daha ermənilərdən toxum almayıb və onların xəyanəti cəmi bir il davam edib. Bu hərəkətlərini ört-basdır etmək, özlərinə bəraət qazandırmaq istəyən ermənilər Rusiyanın nüfuzlu

nəşrlərində yazmağa başlayıblar ki, Zaqafqaziyada Türkiyə toxumları yayılıb, ancaq geridə qalmış Türkiyənin özü nədir ki, toxumları nə olsun? Türk toxumlarından istifadə etməyin özü gerilik əlamətidir. Ancaq Rusiyada ipəkçilik üzrə ən nüfuzlu mütəxəssislərdən biri olan professor Şavrov bu kitabında yazır ki, Rusiya ipəkçilikdə Türkiyədən nümunə götürməlidir.

Zəkəriyyə müəllim Şavrovun kitabının Türkiyə türkcəsinə çevrilməsinin faydalı ola biləcəyini vurğuladı və onun tərcüməsinə başlanılırsa Şəki Elmi Mərkəzinin bu işə əlindən gələnlə yardımını göstərməyə hazır olduğunu bildirdi.

Görüşün sonunda, Türkiyədə ipəkqurdunun bəslənməsi və baramanın işlənməsi şəraitilə tanış olmaq üçün sabah *Caner İlik bəy*'in başçılıq etdiyi *Toxum Örətim İşlətməsi*'nə getməyi qərara aldıq.

TOXUM ÖRƏTİM İŞLƏTMƏSİNDƏ

Ayın 4-də getdiyimiz ilk yer "Kozabirlik" Toxum Örətim İşlətməsi oldu. *Caner İlik bəy* artıq burada bizi gözləyirdi.

İşlətmənin ikiqatlı binasını yaponlar qurub. Burada barama qurdunun toxumu (ona bizdə "qren" deyilir) cücərdilir və baramaçılara verilir. Baramaçılardan alınan hazır barama məhsulu da burada pupdan təmizlənir.

Zəkəriyyə müəllimlə *Caner bəy* əməlli-başlı təcrübə mübadiləsi etdilər. Bir neçə gündür özünü çox pis hiss edən Zəkəriyyə müəllimdə sanki xəstəlikdən əsər-əlamət qalmamışdı. O, böyük həvəslə hər şeylə maraqlanır, *Caner bəy*ə aramsız suallar verir, Şəki Elmi Mərkəzinin

ipəkçiliklə bağlı qabaqcıl təcrübəsindən də ona danışdı. Caner bəy bizi otaq-otaq gəzdirərək bütün proseslərlə incəliyinədək tanış etdi. Buradakı qabaqcıl texnologiya Zəkəriyyə müəllimin çox xoşuna gəldi. Onun söhbətləri Caner bəydə də Azərbaycanda görülən işlərlə tanış olmaq istəyi yaratdı.

Burada görülən işlərlə bir saatdan artıq sürən tanışlığı Zəkəriyyə müəllim xeyli faydalı və məhsuldar saydı. Hiss etdim ki, o, buradan Şəkiyə əlidolu dönür. Əslində Türkiyəyə gəlişimizin başlıca məqsədlərindən biri də elə bu idi.

BALIBƏY XANI – KARVANSARASI

Balıbəy xanı – karvansarası gördüyümüz ən maraqlı yerlərdəndi. Bu qədim binanı Bursa Bələdiyyəsi gözəl bərpa edərək xalqın istifadəsinə verib. Burada restoran da, satış mərkəzləri də, müxtəlif sənətkarların atelyeləri də var. Bizi öncə ipəklə işləyən sənətkarlarla tanış etdilər. Olduqca gözəl əl işləri var.

Əlvan Tağızadə adlı ustanın da atelyesində olduq. İş *“ənənəvi türk süsləmə sənətləri (təzhib, əbrü, çini)”* adlanır. Əlvan xanımın babaları haçansa Azərbaycandan gəlib, ancaq haradan gəldiklərini dəqiq bilmir, Qarabağdan olduqlarını güman edir.

Əlvan xanımın gördüyü nəfis işlərə heyran qalmamaq mümkün deyil. Otağı başdan-başa özünün yaratdığı ən qiymətli sənət inciləri ilə doludur. Onlardan bəzilərinin üzərində hətta yarım il çalışıb.

O, çox arzu edir ki, Azərbaycanda fərdi sərgisini açsın. Mən bu istəyini Böyükelçiliyə çatdırmağa söz verdim.

ATATÜRKÜN ABİDƏSİNİ VƏ BURSA MUZEYİNİ ZİYARƏT

Günorta nahardan sonra Bursanın mərkəzində yerləşən Cümhuriyyət meydanındakı ulu öndər *Mustafa Kamal Atatürk*'ün möhtəşəm heykəlini sevgilə ziyarət etdik. Atatürkün həmin heykəlini heykəltəraş *Nijat Sirel* (1897-1959) öz müəllimi olmuş *Mehmet Mahir Tomruk*'un (1882-1949) qatqılarıyla gerçəkləşdirib. Bürünc heykəl, altlığıyla birlikdə 10 metrdir. O, 1929-da 45 min lirəyə başa gəlib. Heykəlin tökümlə xəlitəsinə 270 qızıl lirə qarışdırılıb. 29 oktyabr 1931-də – Cümhuriyyətin 8-ci ildönümü törəniylə birgə düzənlənən açılışa heykəltəraşın özüyə yanaşı bütün məktəblərin şagirdləri və coşqun bir qələbəlik qatılıb. Bələdiyyə başqanı *Mühiddin Dincsoy*'un nitqindən sonra heykəli örtən böyük Türk Bayrağını vali *Fatin Güvəndirən* endirib.

Atatürk abidəsindən azca aralıda yerləşən Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsinə aid şəhər muzeyində də olduq. Muzey eksponatları arasında ən çox xoşuma gələn Bursada yaşamış Osmanlı sultanlarının müqəvvaları oldu. Onlar yüksək ustalıqla hazırlanıb – tamaşaçı az qala onların canlı olduğuna inanır. Öz-özümə düşündüm ki, kaş bizim Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyimizdə də Azərbaycan böyüklərinin müqəvvaları belə yüksək sənətkarlıqla hazırlanaraq tamaşaçılara göstərsin.

Bursanın yoxolma təhlükəsiylə qarşı-qarşıya bulunan ipəkqurdu bu muzeydə də yaşadı. Buradakı bir bölümdə “Kozabirlik”dən alınan tırtıllar yetişdirilərək barama əldə edilir. Muzeydə “Keçmişdən gələcəyə ipəkqurdçuluğu” sərgisi göstərilir.

BƏLƏDİYYƏDƏ QƏBUL

Axşama yaxın – saat 5-də Bələdiyyə Başqanının qəbuluna getdik. Bəlli oldu ki, Başqan *Rəcəb Altəpə* indi xaricdə olduğuna görə bizi onun müavini (Başqanvəkili) *Rəfiq Yılmaz* qəbul edəcək. Rəfiq bəy bizi çox səmimiyyətlə qarşıladı, Azərbaycanla Türkiyə arasındakı qardaşlığın önəmindən danışdı və bizi Bursada görməyindən məmnun olduğunu dilə gətirdi.

Zəkəriyyə müəllim öncə Şəkiddən gətirdiyi hədiyyələri – ipək kələğayları və Şəkinin şəkli olan çini qabı, sonra isə “*Şəki ipəyi uzaq karvan yollarında*” və “*Şəkiddə məhəllə adları, soylar, ləqəblər*” kitabının 2-ci cildini, eləcə də prof. Şavrovun ötən yüzilin başlanğıcında Tiflisdə rusca nəşr etdirdiyi Türkiyədə ipəkçiliyin tarixinə dair kitabının surətini Başqanvəkilinə ərməğan etdi. O, Türkiyəyə gələcəyimizin məqsədini Rəfiq bəyə bir daha açıqladı və Bursada bizə yaradılmış gözəl şəraitə görə minnətdarlığını bildirdi.

Söz sırası mənə çatdıqda danışmağa yox, yazmağa üstünlük verdiyimi söylədim.

Rəfiq bəy də Bələdiyyə Başqanı *Rəcəb Altəpə* 'nin adından hər ikimizə hədiyyələr verdi. Sonra birgə xatirə şəkilləri çəkirdik.

Görüş bitərkən Rəfiq bəy bizi Bələdiyyə binasının giriş qapısındanak ötürdü.

Ayın 5-də İnternetdə Bələdiyyənin mətbuat bülletenində bu görüş haqqında “*Şəkiddən Bursaya qardaşlıq ziyarəti*” başlıqlı geniş məlumatı oxuduq. Oxucumuza maraqlı olacağını düşünərək məlumatın bütün mətnini burada dəyişiksiz, olduğu kimi verirəm:

“Şekiden Bursaya Kardeşlik Ziyareti - Azərbaycan Şeki Şehri Temsilcileri Prof. Zekeriya Alizade ve Prof. Adalet Tahirzade, Büyükşehir Belediyesi Başkanvekili Refik Yilmaz, Bursa ile Benzer Özellikler Taşıyan Şekiyi tanıttı.

Cumhurbaşkanı Abdullah Gülün Azerbaycan ziyareti sırasında gündeme gelen, doğal güzellikleri ve ipekböcekçiliği ile benzer özellikler taşıyan Bursa ile Şekinin kardeş şehir olması yolunda ilk adım atıldı.

Bursa Büyükşehir Belediyesi Başkanvekili Refik Yılmaz, Azerbaycandan gelen Prof. Zekeriya Alizade ve Prof. Adalet Tahirzadeyi Tarihi Belediye Binasında ağırladı. Azerbaycanın Şeki şehri temsilcileri Alizade ve Tahirzade, Başkanvekili Refik Yilmazla Şekiyi tanıttı.

Azerbaycanlı konuklarına Bursanın genel özellikleri ve Büyükşehir Belediyesinin çalışmalarıyla ilgili bilgiler veren Yılmaz, “Bursa, hem doğal güzellikleri hem de manevi birikimi açısından özellikli bir şehir. Osmanlıya yıllarca başkentlik yapmış olan Bursada bugün bizler de tarihi eserleri onarıp, adeta kentimizi yeniden keşfediyoruz. Bursanın daha yaşanabilir bir kent haline gelmesini hedefliyoruz” diye konuştu.

Başkanvekili Yılmaz, Azerbaycanı özkardeş gibi gördüklerini vurgulayarak, “Azerbaycandan gelen herkesi bağrımıza basıyoruz. İki ülke arasındaki ilişkileri daha da geliştirmeliyiz, bu konuda her türlü katkıyı sağlamaya hazırız” dedi.

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Şeki Bölgesel İlim Merkezi Başkanı Prof. Zekeriya Alizade de Şeki hakkında bilgiler verdiği ziyarette, Bursa ile Şeki

arasındaki ilişkilerin gelişmesinin önemine değindi. Şəkinin Azərbaycanın başkenti Baküye 320 km uzaklıkta olduğunu kaydedən Alizadə, "2 bin 500 yıllık tarihi olan Şeki, ülkədə ipekçiliğin yapıldığı tek şəhirdir. Bursayı da çox sevdik. İki kent arasında kardeşliğin geliştirilmesi önemli" dedi.

Başkanvekili Yılmaz, Bursaya yörelerini tanıtan kitaplar və hədiyyələrlə gələn Azərbaycanlı konuklarına, Böyükşehir Belediye Başkanı Recep Altepe adına çini və Bursa kitabı armağan etdi.

Bursa Büyükşehir Belediyesi

Basın ve Halkla İlişkiler Şube Müdürlüğü".

ŞƏKİLİLƏR OSMANLI SARAYINDA VƏ TÜRKIYƏ ORDUSUNDA

Prof. Zəkəriyyə Əlizadə Başqanvekili Rəfiq Yılmaz'a özünün "*Şəkiddə məhəllə adları, soylar, ləqəblər*" kitabını bağışlayanda vaxtilə Şəkiddən gələrək sonra Türkiyə ordusunun generalları kimi yetişmiş Bərköz qardaşlarından da danışmışdı. Təbii ki, bu qısa görüşdə onlardan geniş söz açmaq imkanı yoxdu, bu üzdən oxucularımıza da maraqlı olacağını düşünərək həmin qardaşlardan burada nisbətən ətraflı bilgi verirəm.

Bakıya döndükdən sonra mən korgeneral (general-polkovnik) Məhəmmədnuru Bərköz'ün oğlu, 2000-ci ildə Türkiyədəki universitetindən təqaüdə çıxaraq (əməkli olaraq) həmin tarixdən Bəhreyn Universitetində dərs verən Prof. Dr. Sina Bərköz bəy'lə əlaqə yaratdım və ondan aşağıdakı bilgiləri əldə etdim.

General Bərköz qardaşlarından topluma ilk məlumatı

Sina bəy azərbaycanlı Adil Bağirov'un ABŞ-da yaratdığı "*Virtual Azerbaijan*" <http://www.azerbaijan.com/> saytı vasitəsilə yayıb

http://www.azerbaijan.com/azeri/NB_CV.htm;

http://www.azerbaijan.com/azeri/MB_CV.htm linklərinə

bax). Həmin yazının qısaltılmış variantı Wikipediada da əksini tapıb

(http://en.wikipedia.org/wiki/Nuri_Berk%C3%B6z

linkinə bax). Görkəmli araşdırıcımız, professor Vilayət

Quluyev bu bilgilər və öz araşdırmalarıyla əldə etdiyi

yeni faktlar əsasında "*525-ci qəzet*"in 8 noyabr 2008-ci il sayında "*Türk ordusunun azərbaycanlı generalları*."

Onların əksəriyyəti əslən Şəkiddən olublar" başlıqlı geniş məqalə dərc etdirərək Azərbaycan ictimaiyyətinə Bərközlər haqqında ilk məlumat verib.

Şəkinin "Yuxarıbaş" məhəlləsindən olan Hacı

Əbdürrəhim ağa'nın böyük oğlu Məhəmmədəmin bəy

Daruğazadə (1854, Şəki-25.9.1925, İstanbul) Türkiyəyə

gələrək sonralar Sultan II Əbdülhəmid'in (1842-1918;

h.i.: 1876-1909) sarayında məbəynçibəşi (saray naziri)

kimi çox mühüm vəzifəyə yüksəlib. (Onun maraqlı həyatı

"*İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat – Seyyah*

Mehmet Emin Efendi'nin Seyahatnamesi" kitabında

əksini tapıb). Məhəmmədəmin bəy atasını, yeganə

qardaşı Həsən bəy'i və bacılarını Şəkiddən İstanbula

gətirdib. Osmanlı Hərbi Akademiyasını (Hərbiyyəni) bitirən gənc süvari zabiti sonralar adını tarixə Osmanlı ordusunun livası (tuğgeneralı, general-mayoru) Həsən Behcət paşa (təx. 1863, Şəki-1918, İstanbul) kimi yazdırıb. O, əsgərlik həyatı boyunca Osmanlı imperatorluğunun çeşidli yörələrinə və bir arada Bağdadda süvari qoşununun komandanı olmuşdur.

Həsən Behcət paşa öz qızı Ülviyyə xanımı *Məhəmmədnuru Sarıkərimli*'yə (*Bərköz*'ə) əvə vermiş, bununla da Şəkidən gəlmiş iki uzaq qohum İstanbulda ən yaxın əqrəba olmuşdu. Kimdir Sarıkərimlilər/Bərközlər?

Şəkinin "Yuxarıbaş" məhəlləsindən olan *Sarıkərimlilər*, yaxud *Sarıkərimoğulları* öz adını *Rəsul* və *Səkinə*'nin oğlu *Sarı Kərim*'dən alır. Sarı Kərimin Şəkidə ipək ticarəti və zərgərliklə məşğul olan oğlu *Hacı İlyas* 1905-ci ildə erməni-müsəlman qırğını vaxtı həyat yoldaşı *Fəxrünisə xanım*, oğulları *Məhəmmədnuru* və *Mahmud*'la birgə Türkiyəyə köçüb. Onlar *Bursa şəhərində* yerləşiblər, çünki şəkililər bu şəhərlə sıx ipək ticarəti edirdilər. Həmin tacirlərin içərisində Hacı İlyas da vardı. Təəssüf ki, Bursaya gələndən az sonra o, 45 yaşında dünyasını dəyişib. Başsız qalan ailəyə Fəxrünisə xanımın qardaşı *Samət* yardımçı olub. də *Məhəmmədnuru Bursa İşıqlar Əsgəri Liseyi*'nə, *Mahmud isə Bursa Əsgəri Rüşdiyyəsi*'nə giriblər. Sonralar böyük qardaş *Məhəmmədnuru Hacı İlyas oğlu Sarıkərimli* (1934-dən sonra: *Mehmet Nuri/Nuri Bərköz*) (1889, Şəki-16.1.1975, İstanbul) 1912-ci ildən 1950-ci ilədək Türkiyə ordusunda xidmət edərək korgeneral (general-polkovnik) rütbəsinə yüksəlib, kiçik qardaş *Mahmud Hacı İlyas oğlu Sarıkərimli* (1934-dən sonra: *Mahmut Bərköz*) (1895, Şəki-1989, İstanbul) isə 1915-ci ildən 1951-ci ilədək türk ordusunda qulluq edərək xidmətini orgeneral (ordu generalı) rütbəsində başa vurub.

Türkiyənin İstiqlal Savaşında *Mustafa Kamal Atatürk*'lə çiyin-çiyinə verərək qəhrəmancasına vuruşmuş bu şərəfli qardaşların geniş tərcümeyi-halını işıqlandırmaqdan vaz keçərək yalnız bir-iki maraqlı məqam üzərində dayanmaq istəyirəm.

İzmir uğrunda savaş gedərkən *Məhəmmədnuru Sarıkərimli* Uşak şəhərinin hərbi komendantı olub. Yunanıstan Ordusu Baş Qərargahı rəisinin müavini, general *Tiropis* əsir alınmış başqa yunan əsgər və zabidləriylə birgə bu şəhərdəki əsir düşərgəsində saxlanıldığı zaman komendanta məktub yazaraq yunan əsirlərinə əlavə ərzaq, ayaqqabı və geyim verilməsini, onların nəqliyyatla təmin olunmasını istədikdə *Məhəmmədnuru* paşa onu yanına çağıraraq cavabını belə vermişdi:

"Mən sizi yandırmadığınız, salamat qalmış binalarda saxlayıram. Altınızdakı yataqlar sakinlərini öldürdüyünüz evlərdən götürülüb. Bir neçə gün bundan əvvəl evlərinizi yandırdığınızı görən insanlar indi sizinlə necə rəftar etməlidirlər? Ankaraya gedən dəmiryollarını siz dağıtdınız. Yol yoxdur. Səkkiz yaşında uşaqlarımız belə kilometrərlə məsafəyə bellərində mərmə daşıyırlar. Məmləkətimiz qan ağlayarkən sizə göstərdiyimiz bu iltifatı dünyanın hansı millətindən görə bilərsiniz? Keçdiyiniz yollarda salamat nə qoymusunuz ki, indi bizdən nə istəyirsiniz? Bir il bundan əvvəl zabidləriniz Uşakdan Sakaryaya qədər yürüyərək gəlmişdilər. Buralara sizi bizmi çağırırdıq? Nə üzlə bizdən mərhəmət istəyirsiniz? O zaman necə gəlmişdinizsə indi də elə gedəcəksiniz!"

General *Tiropis* üzr istəmişdi.

1946-cı ildə korgeneral (general-polkovnik) rütbəsi alan *Məhəmmədnuru Bərköz* 1947-də Türkiyə Silahlı Qüvvələri Genel Kurmay (Baş Qərargah) rəisinin müavini, 1949-da isə *Türkiyə Jandarmeriyasının Baş komandanı* təyin edilib (28.03.1949-28.06.1950).

Üçüncü Prezident *Cəlal Bayar* və Baş nazir *Ədnan Menderes* dönəmində – 1950-nin iyununda Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin 15 generalı və 150-dən çox polkovniki istefaya göndərilib. Onların arasında **Türkiyə Jandarmeriyasının Baş komandanı (Jandarma Genel Komutanı), general-polkovnik *Məhəmmədnuru Bərköz*** və onun qardaşı, **Üçüncü Ordu komandanı, ordu generalı *Mahmud Bərköz*** də vardı. Ancaq Mahmud paşa iyunun 13-də **Milli Güvenlik Kurulunun (Milli Savunma Yüksək Kurulunun) – Milli Təhlükəsizlik Təşkilatının Baş katibi** təyin edilib (13.06.1950-06.09.1951).

Bu gün Türkiyə ordusunun Ərzincan Hava Alayındakı qışlalardan biri general Mahmud Bərközün adını daşıyır.

NİYƏ BİLƏCİK?

Artıq Bursada görüləsi işimiz qalmamışdı. İndi də Biləcik və Göynükdə olmaq, həmin şəhərlərdə vaxtilə Şəkiddən getmiş insanları tapıb ortaya çıxarmaq qalırdı.

Bir zamanlar türk qövmləri iqtisadi və siyasi şərait üzündən durmadan bir yerdən başqa yerə köçür, uzaq torpaqlarda məskunlaşdılar. Bu vaxt bir tayfanın 3-4 qolu parçalanaraq hərəsi bir yerdə oturaqlaşsa da onlar öz uruqlarının adını da özləriylə apararaq yaşadırdılar. Nəticədə ən müxtəlif yerlərdə eyni adlı onlarca türk kənd, qəsəbə və şəhərləri yaranırdı. Bugünkü onlarca "*Kəngərli*", "*Qan(q)lı*", "*Bayat*", "*Bucaq*", "*Biçənək*", "*Qıpçaq*"... kənd və şəhərlərinin özülünü vaxtilə eyni türk oymağı nümayəndələrinin qoyduğunu söyləmək üçün alim olmağa ehtiyac yoxdur. Şəkinin Biləcik və Göynük kəndlərinin sakinləri də haqlı olaraq Türkiyənin

Biləcik və Göynüyündə əski uruqdaşlarının yaşadığını güman edərək onlarla əlaqə yaratmağı həmişə arzu ediblər. Bu üzəndən də prof. Zəkəriyyə Əlizadə onun rəhbərliyi altında Şəki Regional Elmi Mərkəzində hazırlanaraq artıq iki cildi nəşr edilmiş "*Şəkiddə məhəllə adları, soylar və ləqəblər*" adlı sanballı kitabın 3-cü cildini əsasən Biləcik və Göynüyə, onların Türkiyədəki izlərinə həsr etməyi nəzərdə tutmuşdu.

Rusiya Qafqazı işğal etdikdən sonra Şəkiddən Türkiyəyə çoxlu soydaşımız ellikcə köçərək gedib. Şəkiddən xüsusən Bursaya ipək ticarəti üçün gedən bəzi tacirlər bir daha Şəkiyə qayıtmayıb, Türkiyəni özünə ana vətən seçərək ailəsini də oraya aparıb. Həmin insanların da törəmələrini tapmaq başlıca arzu və məqsədlərimizdən biri idi.

Ayın 5-də səhər tezdən Bursa Bələdiyyəsinin göndərdiyi "Mercedes"lə Biləciyə yola düşdük. Bursadan oraya 200 kilometrə yaxın yoldur.

BİLƏCİKDƏ

Bursa ilinin gündoğar qonşusu olan, vaxtilə Bursa sancağına baxmış Biləcik ilinin ərazisi 4.307 km², əhalisi 250.000 nəfərdir (2009). Bu il *Mərmərə Bölgəsi*'nin güney-doğusunda, *Mərmərə*, *Qara dəniz*, *İç Anadolu* və *Egey* bölgələrinin kəsişmə nöqtələrində yerləşir. Sakarya çayının ətrafında qurulan məskənlər antik çağlardan günümüzədək tarixin izlərini yaşadır. Burada ilk yurdlaşma miladdan öncəki 3.000 ilə gedib çıxır. *Agrilion* və *Belekoma* ilin bilinən ən əski adlarıdır.

Biləcik Osmanlı imperatorluğunun doğulduğu torpaqlardandır. Biləcik ilinə bağlı *Söğüt*'də hər il *Ərtöğrul Qazi*'ni anma və Söğüt şənlikləri keçirilir.

Bölgədə zəngin mərmər ocaqları var. Bursadan Biləciyə gəlincə yolun alt üzündə bir neçə yerdə mərmər çıxaran karxanaları gördük.

Türklər üçün Biləciyin tarixində ən önəmli dönm Səlcuqlularla bağlıdır. *Qayı* qəbiləsinin bir bölümü *Ərtoğrul bəy*'in (1191-1281; uc bəyi: 1231-1281) başçılığı altında günbatana doğru gələrək *Söğüt* ilçəsi və yörələrində oturmağa başlayıb. Qayılar *Söğüt* və çevrəsinə 1230-cu ildə yerləşib. 1231-də İznik imperatoru Səlcuqlu sınırina hücum etmək fikrinə düşüncə Böyük Səlcuqlular sultanı *I Ələaddin Keyqubad* (1192-1237; h.i.: 1221-1237) Bizans imperatorluğuna qarşı yürüş edib, *Ərtoğrul bəy* və adamları da bu yürüşə bir *akınçı* kimi qatılıb. Səlcuqlu və Bizans orduları arasında *Sultanönmü* adlı yerdə gedən savaşı sonucunda Bizans ordusu yenilib, Qaracadağ və *Söğüt* sahələri Böyük Səlcuqlu dövlətinin əlinə keçib. *I Ələaddin Keyqubad* Belekoma təkfurundan (hakimindən; "Kitabi-Dədə Qorqud" da ona "*təkur*" deyilir) vergi almağa başlayıb. O, həmin savaşda önəmli rol oynamış *Ərtoğrul bəy*ə *Söğüt*'ü bağışlayıb, *Domaniç*'i də yaylaq ərazisi olaraq verib.

Ərtoğrul bəy qayı türklərinin önəmli bir başçısı, qayı boyu isə Osmanlı dövlətinin qurucu bir qolu olub. *Söğüt*dəki 400 çadırlıq ucbəyliyindən Osmanlı dövləti yaranıb.

*Ərtoğrul bəy*in vəfatından sonra qayıların başına *Osman Qazi* keçib. *Osman bəy* və silah yoldaşlarının ən önəmli mənəvi dəstəkçisi *Şeyx Ədəbali* idi.

Osman bəy 1286-da *İnegöl* civarlarındakı *Hisarcıq* qalasını bizanslıların əlindən alıb. 1289-da Qaracahisardakı rum kilsəsini cameyə çevirən *Osman bəy*

ilk dəfə öz adına xütbə oxudaraq Osmanlı bəyliyinə başçısı olub. Bununla da Osmanlı dövlətinin özülü qoyulub. Bu tarixədək bizanslılara aid Biləciyi Osmanlılar hələ fəth etməyib. *Osman bəy* 1299-da *Belekoma* qalasını, ardınca da *Yarhisar* qalasını bizanslılardan alaraq Osmanlı bəyliyinə qatıb. Bu, Osmanlıların Bizans torpağında ilk qələbəsi olub. O zamandan Biləcik Osmanlıların və varislərinin torpağıdır.

Ulu öndər *Mustafa Kamal Atatürk*'ün başçılığı altında aparılan Qurtuluş Savaşında da Biləciyin önəmli yeri olub.

Bugünkü Biləcik ilində əhalinin çoxu 1924-1928-ci illər arasında Lozan mübadələsinə əsasən Səlanik, Qaracaova, Drama, Vodina, Tikveş və başqa Rumeli sancaqlarından gələn mühacirlərdən ibarətdir. Əhalinin yerdə qalan hissəsi isə *çarkəzlər*, *abazalar*, *albanlar*, *boşnaklar*, *yörüklər* və *manavlar*'dır. Son illərdə Bolqarıstan və Bosna-Herseqovinadan gələn mühacirlərin bir bölümü də burada yerləşdirilib.

Biləcik Bələdiyyəsinə çatanda artıq orada bizi gözləyirdilər – Bakıdan *Nizami Zöhrabi* zəng edib gələcəyimizi xəbər vermişdi. Bizimlə Başqanın yardımçısı *Mustafa Yürükcü bəy* məşğul oldu. Çox mehriban və qayğıkeş bir gəncdir. Bir neçə saatlıq ünsiyyətimiz zamanı bizə doğma insan kimi qaynayıb-qarışdı.

Mustafa bəy gərəkli yerlərlə əlaqə yaratdı və Biləcikdə Azərbaycandan gələnlər haqqında heç bir bilgi əldə edilmədiyini söylədi. Açığı, bunu gözləmərdik. Zəkəriyyə müəllimlə ortağ fikrə gəldik ki, Göynükdə də bizə belə

deyəcəklər, ona görə də vaxt iturmədən İstanbula dönək. Ancaq Mustafa bəy, deyəsən, bizim Biləcikdən əliboş getməyimizi istəmirdi, bu üzəndən də Biləcik Universiteti ilə əlaqə yaradaraq tarixçilərin bizə yardımçı olmasını istədi. Universitetin verəcəyi cavabı gözləməli olduğumuza görə təklif etdi ki, gedib *Şeyx Ədəbali*'nin türbəsini ziyarət edək. Bu təklifə hədsiz sevindim.

ŞEYX ƏDƏBALI VƏ TÜRƏBƏSİ

Biləcik ili və şəhəri əski tarixi abidələrlə, türk-islam müqəddəslərinin türbələri, çox nadir camelələrlə, muzeylərlə zəngindir. Ancaq kim nə deyir desin, Biləcik torpağının yaraşığı Şeyx Ədəbalının mübarək məzarının bulunduğu türbədir.

Kimdir Şeyx Ədəbali?

Şeyx Ədəbali Osmanlı dövlətinin quruluş illərində yaşamış bir islam ilahiyyatçısı, din bilgini, əxi şeyxi, *Osman Qazi*'nin qayınatası və müəllimi, *Orxan Qazi*'nin babası, bir anlamda da sonradan imperatorluq olacaq Osmanlı dövlətinin fikir atasıdır.

1206-da *Mərv*'də doğulub (bəziləri isə kökcə *Qaraman*'dan olduğunu deyir). *Mövlana Cəlaləddin Rumi*'nin çağdaşdır. İlk təhsilini Qaramanda alıb. Hənəfi huquqçusu *Nəcməddin əz-Zahidi*'nin tələbəsi olub. Daha sonra Dəməşqə (Şama) gedərək *Sədrəddin Süleyman* və *Cəmaləddin əl-Hasiri* kimi dönəmin tanınmış alimlərdən dini elmləri öyrənib. Təfsir, hədis və özəlliklə islam hüququna incəliklə yiyələnib. Şamdan ölkəsinə dönüncə təsəvvüfə yönəlib.

Şeyx Ədəbali qayı boyunun *əxilik* təşkilatının öndəri idi. Əxilik kənd təsərrüfatı da daxil olmaqla bütün sənət və peşə sahələrində xalqı, çalışanları təşviq edən, çalışanlara hər cür yardım göstərən bir quruluşdur. Şeyx Ədəbali o vaxtlar Əskişəhir yaxınlığında bulunan *İtburnu* kəndində bir zaviyə quraraq orada yaşayıb, xalqı irşada başlayıb, tələbələr yetişdirib. Zaviyəsinin boş qalmadığını, Ədəbalının gəlib-keçən füyqəranın hər cür ehtiyacını ödəməyə çalışdığını, hətta bu məqsədlə qoyun sürüsü saxladığını tarixçi *Aşıqpaşazadə* qeyd edir. Osmanlılar Biləciyi alandan sonra o, buraya köçərək bir dərğah tikdirib.

Osman Qazi tez-tez Ədəbalının zaviyəsində, Biləcikdəki dərğahında qonaq qalıb. Alim və sufilərə son dərəcə hörmət bəsləyən Osman Qazi mübarək günlərdə Ədəbalının zaviyəsində gedərək dini və idari mövzularda onun görüşlərini öyrənib. Bir dəfə Şeyx Ədəbalının gözəl qızı *Malhun xatun*'u (qaynaqlarda *Malxatun* və *Rəbiə xatun* da adlanır) görərək ona ürəkdən vurulan Osman Qazi onu almağa nə qədər çalışsa da Şeyx yoxsul bir qızın zəngin bəyə verilməsinə qətiyyənlə razı olmayıb. Osman bəy bir neçə il bu eşq ilə yanaraq qovrulub.

Osman bəy bir gecə yenə Şeyxin Biləcik dərğahında qonaq olarkən qəribə yuxu görüb və onu Şeyxə danışdı. Yuxu belə idi:

Şeyx Ədəbalının qoynundan çıxan bir ay gəlib onun qoynuna girdi. Osmanın köksündə bir ağac bitdi. Elə böyük bir ağac oldu ki, budaqları göyləri, kökləri bütün dünyanı tutdu. Kölgəsi bütün yer üzünü örtüdü. İnsanlar o ağacın kölgəsində toplandı. Ulu dağlara və dağların atəyindən çıxan coşqun sulara o ağac gölgə saldı.

Şeyx Ədəbalı yuxunu belə yozub:

"Sən, Ərtoğrul Qazi oğlu Osman, atandan sonra bəy olacaqsan. Qızım Malhun xatun ilə evlənəcəksən. Məndən çıxıb sənə gələn nur budur. Sizin soyunuzdan neçə padşahlar gələcək və neçə dövlətləri bir çatı altında toplayacaqlar. Allah neçə insanın islama qovuşmasına sənin soyunu vəsilə edəcəkdir".

Şeyx Ədəbalının yozumu bütünlüklə gerçəkləşib. Altı yüzillikdən çox sürən bir imperatorluğun özülü Osman Qazi ilə qoyulub. Bu şərəfli tarixin ilk müjdəçisi Şeyx Ədəbalıdır.

Şeyx Ədəbalı Osmanlılar dönəmində də eyni şəkildə dini xidmətlərinə davam edib.

Bursanın fəthindən 4 ay öncə – 1326-da 120 yaşında ikən Biləcikdə Allahın rəhmətinə qovuşan Şeyx Ədəbalı buradakı dərgahının zikir otağında basdırılıb. Eskişehirdə də adına bir türbə tikilib. Ölümündən bir ay sonra qızı, dörd ay sonra da kürəkəni Osman Qazi vəfat edib.

Şeyx Ədəbalı sufi olmaqla yanaşı, ilk Osmanlı qazısı və müftisidir. Ümumən Osmanlı dövlətində hüquq sisteminin formalaşmasında Şeyx Ədəbalının böyük xidmətləri olub. O, çoxlu tələbə yetişdirib. Öndə gələn tələbələrindən biri (eyni zamanda kürəkəni) olan *Dursun Fakih* ondan sonra Osmanlı dövlətinin ikinci müftisi və qazısıdır.

Biləcik dərgahında Şeyxlə birlikdə xanımı, Osman Qazinin həyat yoldaşı olan qızı, zamanın böyüklərindən *Molla Xəttab Qarahisarlı*, *Şeyx Müxlis baba* və adları bilinməyən bəzi yaxınları dəfn edilib.

ŞEYX ƏDƏBALININ OSMAN BƏYƏ NƏSİHƏTİ

Türkiyədə Şeyx Ədəbalının gənc Osman bəyə öyüd-nəsihəti yüzillər boyunca dildən-dilə doluşmaqdadır. Bu heç də təsadüfi deyil, çünki bu nəsihətlər adi məişətlə bağlı olmayıb, qurulacaq yeni bir dövlətin mənəvi-hüquqi əsaslarıyla, iqtidar-xalq münasibətlərinin qurulmasıyla bağlıdır və bugününümüzün özündə də olduqca önəmlidir.

Şeyx Ədəbalı yenidən doğulmuş Osmanlı dövlətinin başçısı *Osman Qazi*'yə üz tutaraq deyir:

"Ey oğul! Bəysən! Bundan sonra qəzəb bizə, yumşaqlıq sənə... İncimək bizə, könül almaq sənə. Suçlamak bizə, dözmək sənə. Acizlik bizə, yanılğı bizə, bağışlamaq sənə. Dalaşmalar, vuruşmalar, dinləməzliliklər, anlaşmazlıqlar bizə, ədalət sənə. Pis göz, bəd ağız, haqsız yozum bizə, insaf sənə. Bundan sonra bölmək bizə, birləşdirmək sənə. Tənbəllik bizə, buyurmaq, çalışdırmaq, yetişdirmək sənə.

Ey oğul! Yüklün ağır, işin çətin, gücün qıla bağlı. Allah-taala yardımçın olsun, bəyliyi mübarək qılsın, Haqq yoluna yararlı etsin, işığı gurlatsın, uzaqlara çatdırsın. Sənə yükünü daşıyacaq güc, ayağını sürüşdürməyəcək ağıl və ürək versin. Sən və arxadaşların qılıncla, bizim kimi dərvişlər də düşüncə, fikir və dualarla bizə vəd edilənin önünü açmalıyıq. Durğunluğu təmizləməliyik.

Oğul! Güclü, qüvvətli, ağıllı və kəlamlısan. Ancaq bunlardan harada və necə yararlanacağını bilməsən səhər yellərində sovrulub gedərsən, qəzəbin və nəfsin bir olub aqlını məğlub edər. Bunun üçün daim səbirli, yenilməz və iradəyə sahib olmalısan! Səbir çox

önəmlidir. Bir bəy səbir etməyi bilməlidir. Vaxtından öncə çiçək açmaz. Kal armud yeyilməz, yeyilsə belə bağında qalar. Bilgisiz qılinc da eynən kal armud kimidir. Millətin öz irfanın içində yaşasın. Ona (irfana) arxa çevirmə, hər zaman onun varlığını duy. Toplumunu idarə edən də, diri tutan da bu irfandır.

İnsanlar vardır dan yeri ağaranda doğulur, axşam azanında ölürlər. Dünya sənin gözlərinin gördüyü kimi böyük deyildir. Bütün fəth edilməmiş gizliliklər, bilinməyənlər ancaq sənin fəzilət və ədalətinlə gün işığına çıxacaqdır.

Ananı və atanı say! Bil ki, bərəkət böyükklərlədir.

Bu dünyada inancını itirsən yaşilkən şoranlaşar, səhralara dönərsən.

Açıq sözlü ol! Hər sözə fikir vermə! Gördün, söyləmə; bildin, demə! Sevildiyin yerə sıx gedib-gəlmə – məhəbbət və etibarın zədələner...

Üç kişiyə, yəni savadsızlar arasındakı alimə, varlı ikən yoxsullaşana və hörmətli ikən etibarını itirənə acı! Unutma ki, yüksəkdə yer tutanlar aşağıdakılar qədər əmniyyətdə deyildir.

Haqlı olduğun çarpışmadan qorxma! Biləsən ki, atın yaxşısına doru, igidin yaxşısına dəli deyərlər.

Ən böyük zəfər nəfsini tanımaqdır. Düşmən insanın özüdür. Dost isə nəfsi tanıyanın özüdür.

Ölkə, idarə edənin oğulları və qardaşlarıyla bölüşdüyü ortaq malı deyildir. Ölkə yalnız idarə edənə aiddir. Ölünmə yerinə kim keçərsə ölkənin idarəsi onun olur. Vaxtilə yanılan atalarımız

sağlıqlarında dövlətlərini oğulları və qardaşları arasında bölüşdülər, buna görə də yaşaya bilmədilər¹.

İnsan bir kərə oturdumu, yerindən asanca qalxmaz. Kişi tərپәнmədikdə uyuşur. Uyuşunca deyilməyə başlar. Deyilmə dedi-qoduya çevrilir. Dedi-qodu başlayınca da daha xeyir verməz. Dost düşmən olur, düşmən canavar kəsilir!..

Kişinin gücü günün birində tükənər, ancaq bilgi yaşayar. Bilginin işığı qapalı gözlərdən belə içəri sızar, aydınlığa qovuşdurar.

Heyvan ölür, səməri qalır; insan ölür, əsəri qalır. Gedənin deyil, buraxmayanın ardından ağlamalı... Buraxanın da buraxdığı yerdən davam etməli.

Savaşı sevmirəm. Qan axıtmaqdan xoşlanmıram. Yenə də bilirəm ki, qılinc qalxıb-ənməlidir. Ancaq bu qalxıb-ənmə yaşatmaq üçün olmalıdır. Kişinin kişiyə qılinc endirməsi bir cinayətdir.

Bəy məmləkətdən artıq deyildir. Bir savaş yalnızca bəy üçün yapılmaz.

Durmaya, dincəlməyə haqqımız yoxdur, çünki vaxt yox, müddət azdır!..

Yalqızlıq qorxanadır. Toprağın əkin zamanını bilən cütçü başqasına deməz. Yalqız başına qalsa da! Yetər ki, toprağın tovda olduğunu bilə bilsin.

¹ Türkiyə tarixçiləri Osmanlı dövlətinin uzunömürlülüyündə məhz bu nəsihətin xüsusi rol oynadığını göstərirlər.

Sevgi davanın əsası olmalıdır. Sevmək isə səssizlikdədir. Bağıraraq sevilməz. Görünərək də sevilməz!..

*Keçmişini bilməyən gələcəğini də bilə bilməz. Osman!
Keçmişini yaxşı bil ki, gələcəyə sağlam yetişəsən.
Haradan gəldiyini unutma ki, haraya gedəcəyini
umutmayasan”.*

Türkiyə tarixçiləri bildirirlər ki, Osmanlı dövləti bu nəsihətlərin və onlara əməl edilməsinin sayəsində 600 il yaşadı. Buna görə də Şeyx Ədəbalı haqlı olaraq Osmanlı dövlətinin mənəvi qurucusu sayılır.

ŞEYX ƏDƏBALININ ZİYARƏTİNDƏ

Ayaqları ağrıyan Zəkəriyyə müəllim Şeyx Ədəbalının türbəsinə apararıq dik pilləkənləri çıxma bilmədiyinə görə oraya mən Mustafa bəylə qalxdım. Türbə yolunun üstündə, sol əldə Biləcik müftiliyinin iri lövhə üzərində yazıb basdırdığı *“Türbə ziyarətində qaydalar”*ı oxudum. Hədsiz xoşuma gəldi. Kaş ki, bizim ziyarətgahların da qarşısında belə qaydalar yazılıb vurulaydı. Hələ də islamaqədərki adət-ənənələrin baş alıb getdiyi Azərbaycan ziyarətgahları üçün gerçək islam tələblərinin nə olduğunu başa salmaq istəyiylə həmin *“Türbə ziyarətində qaydalar”*ı aşağıda bütünlüklə verirəm. Bu qaydalardan açıq-aydın görünür ki, ziyarət əsnasında:

- 1) niyyət tutulmaz,
- 2) qurban kəsilməz,
- 3) şam yandırılmaz,
- 4) parça, əsgə bağlanılmaz,
- 5) pul yapışdırılmaz,
- 6) əyilərək və ya iməkləyərək girilməz,

- 7) yeyəcək şeylər atılmaz,
- 8) əl-üz sürtülməz,
- 9) türbə və yatırlardan (övlialardan) mədəd və şafa umulmaz,
- 10) türbə və yatırların (övliaların) başına dolanılmaz,
- 11) türbənin içində yatılmaz.

Türbənin giriş qapısının yaxınlığında, sağ tərəfdə kiçik bir qəbiristanlıq gördüm. Burada basdırılanların kim olduğunu Mustafa bəydən soruşduğumda “yəqin ki, Şeyxin yaxınlarıdır” dedi.

Vur-tut bir neçə otaqdan ibarət türbə birqatlı binadır. Şeyx Ədəbalının mübarək məzarı ayrıca bir otaqdadır. Burada onun bir sıra əzizləri də basdırılıb. Otaq çox sadədir. Rəfdə Şeyxə məxsusluğu güman edilən bəzi əşyalar qoyulub. Otağın çilçirəq asılmış günbəzvari tavanında və divarların haşiyəsi boyunca dairəvi şəkildə gözəl xətlə ərəbcə cümlələr yazılıb.

Mustafa bəy Şeyxin ömür-gün yoldaşının və qızının məzarlarının da bu türbə kompleksində olduğunu bildirdi. Onları ziyarət etmək üçün pilləkənlə aşağı enərək həyəətə düşdük və ayrıca bir otağa girdik. Burada yalnız ana-balanın iki mübarək məzarı yanaşı dururdu. Onların da ruhuna “Fatihə” oxuyaraq türbəni tərk etdik.

Türbə qapısından dıxarı çıxdıqda özümü çox xoşbəxt, quş kimi yüngül hiss edirdim – sanki Şeyx Ədəbalının özünə salam vermiş, ondan “əleyk” almışdım. Açığı, indiyədək üstünə gütdiyim ziyarətgahlar içərisində mənə Şeyx Ədəbalı türbəsi qədər ruh yüksəkliyi, xoşbəxtlik duyğusu bağışlayanı olmamışdı. Buranı tərk etdikdən sonra, mənə Türkiyəyə gətirmiş Allahıma şükürlər etdim.

Türbədən çıxaraq Mustafa bəylə birgə yaxınlıqdakı *Orxan Qazi caməsi*’nə girdik. Osmanlı tarixinin ilk qübbəli dini memarlıq örnəyi olan bu cameni *I Bayəzid* 1392-də babası Orxan Qazinin adına tikdirib. Divarları kəsmə daş və kərpicdən olan səkkizkünc qübbə dördkünc məkanın ortasında yer alıb.

Camenin ilk və əsl minarəsi Şeyx Ədəbalı türbəsinə çıxışda sol tərəfdəki qısa minarədir. Mövcud minarələr və böyük ölçüdəki təmir işləri 1905-də sultan *II Əbdülhəmid xan*’ın (1842-1918; h.i.: 1876-1909) göstərişilə yapılıb. Yunan işğalı zamanı çox ağır dağıntıya uğrayan came daha sonrakı illərdə bir neçə dəfə təmir edilib. Qübbəsi qurğuşunla örtülü olduğundan xalq arasında buna “*Qurğuşunlu came*” də deyilir.

Qayıdanda gördük ki, bizi gözləyən Zəkəriyyə müəllim rahatsızdır. O, Biləcikdə faydalı nəşə tapmağın mümkünlüyünə umud bəsləmir, tezliklə İstanbula dönməyə can atırdı. Ancaq Mustafa bəy bizi artıq Biləcik Universitetində gözlədiklərini söylədi.

BİLƏCİK UNİVERSİTETİNDƏ

Açığı, oraya çox həvəssiz getdik – bizi maraqlandıra biləcək bir şey gözləmirdik.

Universitetin fənn-ədəbiyyat fakültəsi tarix bölümünün başkanı professor *Əbdülxəlil Bakir bəy*’lə tanış olduq. İraq türkmənlərindənmiş. Çox mehriban, üzgülər adamdır. Biləciyə bir neçə ay öncə gəlib. Ağzını açan kimi yüksək savadlı olduğunu hiss edirsən. Azərbaycanı, onun aydınlarını yaxşı tanıyır, ancaq hələ yurdumuzda olmayıb. Ərəb və fars dillərini ana dili qədər gözəl bilir, Avropa dillərinə də bələddir. Çoxlu kitabların müəllifidir.

Zəkəriyyə müəllimə “*Ortaçağ İslam dünyasında tekstil sənayi, geyim-kuşam və moda*” kitabını, mənə isə həzrəti-Əliyə həsr olunmuş “*Hz. Əli və dönəmi*” (Ankara, 2004, 694 səhifə) əsərini bağışladı. Həzrəti-Əli haqqında adətən ruhanilər yazıb və onun həyatını birtərəfli işıqlandırılar. Ancaq Ə.Bakirin əsəri orta əsr islam qaynaqlarını əla bilən ustad bir tarixçinin qələmindən çıxıb və yalnız elmi təhlillər əsasında yazılıb. Bu kitabın Azərbaycan türkcəsində buraxılması da faydalı olardı.

Əbdülxəlil bəy Biləcikdə yeni olduğundan, təbii ki, ondan buraya vaxtilə gəlmiş şəkililər haqqında bilgi ummaq doğru olmazdı. Ancaq o, haqlı olaraq buyurdu ki, həmin şəkililər haqqındakı bilgiləri Biləcikdə deyil, Ankara və İstanbul arxivlərində axtarmaq daha doğru olar. Biz bu fikirlə razılaşdıq. Bir qədər sonra fakültənin gənc müəllimi, dosent *İlhami Yurdaqul bəy* də gələrək söhbətə qoşuldu.

Biləcik Universitetindən ayrılanda iki saat öncəki bədbin duyğularımız bütünlüklə aradan qalxmış, onların yerini dəyərli alimlərlə xoş ünsiyyətin məmnunluğu tutmuşdu.

Mustafa bəylə nahar etdikdən sonra o, bizi şəhər terminalından avtobusla İstanbula yola saldı. Açığını deyim ki, Biləciyi hər xatırlayanda Mustafa bəyin hədsiz qayğıkeş alicənab sifəti gözümün önündə canlanır. Ürəyimdə düşünürəm ki, Biləcik Bələdiyyəsinin bütün işçiləri belədirsə xoş o camaatın halına!

YENİDƏN İSTANBULDA

Ayın 5-də axşam İstanbula yetişdik. Yenə sədaqətli Orxan bizi qarşıladı və Məcidiyyəköyə apardı.

Bakıya dönüş biletimiz ayın 9-una idi, bu üzdən də oçağadək gözləməliydik. Bursada gərgin işlədiyimizə görə çox yorulmuşduq. Aradakı 3 gündə dincəlməyi, şəhərin görməli yerlərinə baxmağı qərara aldığımız. Mən Sultan Əhməd camesinin gözəlliyini tərif etdim, Ayasofyanı da görmək istədiyimi bildirdim. Zəkəriyyə müəllim də oralara getməyi arzuladı. Ayın 6-da günorta üstü artıq Sultan Əhməddəydik. Qayğıkeş Orxan burada da sevimli babasını tək qoymadı. Öncə Sultan Əhməd camesinə getdik. Ancaq günorta namazının vaxtına düşdüyünə görə turistləri içəri buraxmırdılar. Növbətçi polisə Azərbaycandan gəldiyimizi bildirdikdə bizə icazə verdi.

Zəkəriyyə müəllim burada ilk dəfə olurdu. O da camenin qeyri-adi gözəlliyinə heyran oldu, onun insanı ovsunlayan naxışlarına, möhtəşəm sütunlarına göz dolusu baxdı. Mən də böyük sevinclə günorta namazımı camaatla birgə burada qıldım.

Camedən çıxıb Ayasofyaya üz tutduq. Açıqdı. Növbədə xeyli adam vardı. Əksəriyyəti turistlərdi və hiss olunurdu ki, çoxu xristiandır.

Ayasofyanı VI yüzildə yunanlar kilsə olaraq tikib. 1453-də *Sultan Mehmet Fateh* (1432-1481; h.i.: 1444-1446 + 1451-1481) İstanbulu fəth edərək Ayasofyanı cameyə çevirib. Bundan sonra tikiliyə iki minarə artırılıb, içində isə Allahın (c.c.), Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.), seçilmiş ilk 4 xəlifə Əbubəkr, Ömər, Osman və Əlinin, imamlar Həsən və Hüseyin adları yazılmış 8 böyük medalyon asılıb. Osmanlı dönəmində cameyə dayaq olaraq əlavə divarlar tikilib və bu, binanı məhv olmaqdan qurtarıb.

1935-də Atatürk cameni muzeyə çevirib.

Böyük həsrətlə görmək istədiyim Ayasofya, nədənsə, məndə elə də xoş gəlmədi. Doğrudur, yüzillərdir müsəlman camesinə çevrilmiş bu ibadətgahın hər yeri islam böyüklərinin adlarıyla, Quran ayələriylə bəzədilib, ancaq buradan doğmalığa duya bilmədim. Səbəbini özüm də anlamadım. Binanın çölü də, içi də sanki qatı hisdən qaralıb – hara baxırsan qarqaradır. Hündür sütunlarında da gözəllik və incəlik əvəzinə sərtlik görürsən. Elə bil ki, bu nəhəng tikili sənə qəzəblə baxır.

Elə bil, Tanrı da mənim burada çox qalmağımı istəmədi – Zəkəriyyə müəllim dedi ki, artıq ayaqlarım sözümlə baxmır, yorulmuşam, gedək. Orxanla o, çıxışa yönəldilər. Mən bir-iki kadr da çəkib geri dönəndə artıq onlar görünmürdü. Mən də tələsik çıxmalı oldum. Ayasofyaya bu gəlişimi hesabdən saymadım, çünki ona əməlli-başlı baxmağa imkan tapmadım.

Yaxındakı çayxanada bir qədər dincəldikdən sonra Sultan Əhməd camesinin arxa tərəfində bir kababxanaya girdik. İtalyan-türk qarışığı olan bir qarson buranın yeməklərini çox təriflədi və hətta ABŞ-ın keçmiş prezident Cimmi Karterin də burada qonaq olduğunu söylədi. Karterin buradakı şəkli də böyüdülmüş divardan asılmışdı, ancaq əsərin qurama olub-olmadığını bilmədik. Doğrusu, burada Azərbaycanda bişirilən dadlı kababı görəcəyimizi heç düşünmürdük də. Ancaq kişilərin dili də, dilçəyi də varmış – kababları gerçəkdən çox dadlıydı. Doğrudur, buna Bakıda heç kəs “kabab” deməz, çünki boşqabda kababdan başqa düyü, qızardılmış kartof və başqa çərəzlər də vardı. Nə gizlədim, Türkiyəyə gəldiyimizdən bəri ilk dəfə ürəyimiz istəyən yeməyi daddıq.

ALPƏRLƏ SÖHBƏT

Ayın 7-sində Zəkəriyyə müəllim xəstələndiyinə görə şəhərə çıxıb bilmədi, mən də tək getmək istəmədim.

Orxanın bir yoldaşı var – *Alpər Xəzinədar*. O da tələbədir. Çox yurdsevər, millətsevər bir dəliqanlıdır. Bir neçə saat söhbətimiz oldu. Türk düşmənlərinə qarşı ağzından alov saçılırdı. İnanırdım ki, Türkiyənin yolunda hər an canını fəda etməyə hazırdır. Onunla qürur duydum. Ancaq siyasi baxışları hələ yetkinləşməyib. Məsələn, kommunistlərə loyallaşdığını gördüm. Bu üzdən də ona bütün Sovetlər Birliyində, özəlliklə Azərbaycanda kommunistlərin hakimiyyəti əldə saxlamaq naminə çəkinmədən vətəndaş müharibələri törətmələrindən, ölkəni dəmir hasara alaraq demokratiyanın rüşeymlərini belə yox etmələrindən, siyasi rəqibləriylə dialoqa girməkdən qorxaraq onları “sınıf düşmən” adıyla cismən aradan götürmələrindən, xalqa yönəldilmiş total dövlət terrorundan, “xalq düşməni”, “vətən xaini” adı verdikləri milyonlarca insanı repressiyaya uğratmalarından, allahsızlıqlarından, ruhaniləri bir sinif kimi məhv edərək dini ibadətgahları bomba ilə partlatmalarından... geniş danışdım. Öncə inanmağı gəlmirdi, ancaq yavaş-yavaş faktlar qarşısında təslim oldu.

Mən Alpərə Türkiyə ilə Azərbaycanın əbədi qardaşlığından söz açdım. 1918-ci ildə Azərbaycanın düşdüyü ağır durumu, rus-erməni cütlüyünün xalqımızı məhv etmək, Azərbaycandan tam təmizləmək ərafəsində olduğunu, bu ölüm-dirim anında bizi Osmanlı dövlətinin, Qafqaz İslam Ordusunun, Nuru paşanın xilas etdiyini söylədiyimdə o, maraqla və heyranlıqla qulaq asırdı. Sən demə, bunlardan tam xəbərsizmiş. Mən susduğumda

birdən ağzından bu sözlər çıxdı: “Biz bir millətlik ki!”. Mənə də bunu eşitmək lazımdı.

Açığı, Alpərin bu danışdıqlarımdan bilgisiz olması öncə mənə qəribə gəldi. Ancaq sonra öz-özümdən soruşdum ki, guya Azərbaycandakı gənclər bu tarixi yaxşı bilir?!.

SABANCININ TİCARƏT MƏRKƏZİ

Sabah Bakıya dönəcəkdik. Tələbələrə bazarlıq etmək istədik. Orxan bəy bizi ən ucuzluq olan ticarət mərkəzinə aparacağını dedi. Məcidiyyətköydə Ortaqlar caddəsindəki “*Carrefour SA*” supermarketinə getdik. “Supermarket” dedikdə Azərbaycan insanının gözləri önündə, adətən, uzaqbaşı 100-150 kvadratmetrlik sahəsi olan, ancaq üstündə “supermarket” yazılmış adi bir mağaza canlanır. Ancaq Türkiyənin supermarketləri və hipermarketləri ilə müqayisədə bunlar uşaq oyuncağından da cılız görünür.

Bəlli oldu ki, “*Carrefour SA*” supermarketi Azərbaycanda da yaxşı tanınan milyonçu Sabancının fransızlarla ortaqlıq mərkəzidir. Bilgi üçün deyim ki, ilk mağazasını 15 iyun 1963-də Fransada açmış “Carrefour” bu gün 29 ölkədə 12 mindən artıq mağazasıyla ildə orta hesabla iki milyard insanın alış-veriş etdiyi Avropanın 1 nömrəli pərakəndə zənciridir.

“Carrefour” Türkiyədə ilk mağazasını 1993-də açıb, 1996-da isə Sabancı qrupu ilə işbirliyinə gedərək “*CarrefourSA*” adlanıb. Bu gün Türkiyədə 7.500 çalışanı olan, dolayısıyla 40 min ailəyə iş imkanı verən “CarrefourSA”-nın ölkənin 31 ilində və Anadolunun 16 ilçəsində 470 mağazası var. Onun kassalarından ildə 125 milyondan artıq müştəri keçməkdədir.

“CarrefourSA” Türkiyədə ucuz qiymət siyasəti yürüdür. Müştərilərinə 50.000-dən artıq çeşiddə ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları təklif edən mağaza malların keyfiyyətinə də böyük önəm verir.

İçində bir saata yaxın bulunduğumuz, ancaq dördədən birinə belə baxmağa imkan tapmadığımız bu mağazada hər malın altında yazılıb ki, “bu malın ən ucuz qiymətə olduğuna zəmanət verilir”. Gerçəkdən də, xeyli ucuzluqdur. Məsələn, 19 lirəyə (təxminən 9 manat 50 qəpiyə) aldığım qalstuklu köynəyi Bakıda 30 manatdan aşağı tapa bilməzsən. “Xalqa xidmət” deyiminin boğazdan yuxarı söz yox, gerçəklik olduğuna burada istər-istəməz inanırsan.

“METRO SİTY”. “ŞİRVAN” KABABXANASI

Oxucum elə düşünməsin ki, Türkiyənin bütün ticarət mərkəzlərində belə ucuzluqdur. İstanbulda xüsusən son illərdə tikilmiş elə nəhəng ticarət obyektləri var ki, onlarda alış-veriş etmək hər kişinin işi deyil – bunlarda qiymətlər çox yüksəkdir. Bu bahalığın da bir başlıca səbəbi var – malın yüksək keyfiyyəti!

Biz İstanbulda belə ticarət mərkəzlərindən ikisində olduq – “Cəvahir”də və “Metro Sity”də. Onlar xüsusən içəridən bir-birinə çox bənzəyir. Neçə qatlı olduqlarını bilmək çox çətindir, çünki üstə biz bilən 5 qat olsa da 1-ci qatdan aşağıda da bir neçə qat var (uşaqlar üçün əyləncə mərkəzi və b.).

Əzizlərimizə hədiyyələr almaq da gərəkdi. Buna görə də gün əyləndən sonra yenə şəhərə çıxdıq. Orxan bəy bu dəfə bizi şəhərin “Ləvənt” bölgəsindəki “Metro Sity”yə apardı. Buraya girişin yaxınlığında “Şirvan” kababxanası

gördük. Cəlbedici reklamlı ikiqatlı yaraşlıq binada yerləşir. Yəqin ki, onun yiyələri nə vaxtsa Azərbaycandan köçüb İstanbula gələnlərdir. İçimdə bunu öyrənməyə dərin maraq oyandı. Heyf ki, vaxtımızın darlığından arzum gözümdə qaldı. Allahdan təmənnə elədim ki, bir də bura gəlməyi və bu kababxananın yiyələri ilə tanış olaraq onların tarixçəsini öyrənməyi mənə nəsib etsin.

İstər “Cəvahir”də, istərsə də “Metro Sity”də məni bir şey çox düşündürdü – onlar yalnız imkanlıların yeri olduğuna baxmayaraq hər ikisində adamlar qarışqa kimi qaynaşırdı. Ticarətdən qətiyyən başım çıxmasa da burada dünyanın ən son ticarət üsullarının tətbiq edildiyini duyurdum. Satılan malların çeşidi o qədərdir ki, istədiyini hər şeyi buradan tapacağına əminsən. Ticarət mərkəzi yalnız alış-veriş yeri yox, həm də insanların dincəlmə yerinə çevrilib; burada həm əyləncə mərkəzləri var, həm də çoxsaylı rahat yeməxanalarda tək və ailəlikcə oturub nahar edə-edə, çay, qəhvə içə-içə “dərdləşə” bilirsən. Yeməxanalar elə qurulub ki, ticarət mərkəzinin ümumi aurasına qovuşub – hər tərəfi açıq olduğuna görə alış-verişi də görürsən və özünün də müştəri olduğunu unutmursan. Yorulmuş müştərilərin oturub nəfəsini dərməsi üçün uzun dəhlizlərdə çoxlu rahat oturmaqlar qurulub. Bir qatdan başqasına səni eskalatorlar çıxarıb-düşürür. Satış yerlərində isə müştərinə həvəsləndirmək üçün ən cəlbedici üsullardan yararlanılır, müxtəlif kampaniyalar keçirilir. Məsələn, “ikisini al, üçüncüsünü bedava (havayı)” (yaxud “üçünü al, dördüncüsünü bedava”). Daimi müştərilərə qiymətdə güzəştlər edilir, bahalı şeylər alanda üstündə hədiyyə verilir və b. Satıcılar müştərinin hər nazı ilə oynayır. Onlar müştəri ilə o qədər mədəni davranır ki, adam nəsə almamış getməyə utanır.

BAKIYA DÖNÜŞ

Nəhayət, Türkiyəmizdən ayrılmağın zamanı yetişdi.

9 noyabrda təyyarəmiz Atatürk hava limanından göyə qalxdı. Hava çox gözəldi – buludsuz göy türklüyün rəmzi kimi gömgöydü. Təyyarənin kiçik pəncərələrindən süzülən günəş şüaları canımızı qızdırırdı. Türkiyəmiz bizi Bakıya beləcə hərarətlə yola saldı...

SON SÖZ

Bu 10 gündə qardaş Türkiyəmizdə nə gördüm? Burada yazdıqlarıma və yazmağa imkan tapmadığım müşahidələrimə əsasən qətiyyətlə deyirəm: mən Türkiyədə qanunların işlədiyi, demokratiyanın sözdə yox, işdə gerçəkləşdiyi, maddi inkişafca Avropa səviyyəsinə yüksəlmiş güclü bir DÖVLƏT, tarixinə hörmət bəsləyərək onu yaşatmağı bacaran, halalla haramı seçərək haramdan qaçan, haqqını heç kəsə yedirməyən əməksevər XALQ, vəzifəsini vicdanla yerinə yetirməyi şərəf işi sayan, sadə vətəndaşına hörmət və sevgi ilə yanaşan ləyaqətli MƏMUR gördüm.

Doğrudur, Türkiyə cənnət deyil, onun problemləri başından aşır. Ancaq bu ölkədə vətəndaşın dərindən qulaq asacaq bələdiyyəsi, şərini ədalətlə kəsəcək məhkəməsi, sözünü deyə biləcəyi mətbuatı, televiziyası, torpağını, izzət və şərəfini qoruyacaq ordusu var. Təkcə elə bunlara görə Türkiyəmizi sevməyə dəyər!

**İstanbul – Bursa – Biləcik – İstanbul – Bakı.
19-25 noyabr 2010.
(Yazının kitab variantı 2011-in yanvarında
hazırlanıb).**

*Salman MÜMTAZ*¹

ƏNVƏRİYYƏ²

*Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!
Səninlə fəxr edir şimdi böyük sultan, ulu qeysər
Ki, sənsən dahiye-dövrən, sənsən fatehi-kişvər,
Sana şayistədir əlhəqq tıla ovrəngü zər əfsər³.
Doğarmı madəri-giyti⁴ sənin tək bir də bir nərər –
Xəyalı ay kimi aydın, məramı gün kimi Ənvər?!*

¹ Şəkinin Gəncəli məhəlləsində doğulmuş, çağdaşlarının həm də müqtədir bir şair kimi tanıdığı **Salman Məşədi Məhəmmədəmin oğlu Əsgərzadə (Mümtaz) (1884-1941)** 1.500-dən artıq Azərbaycan şairinin irsini min müsibətlə əldə edərək onların adını yaşadan BÖYÜK TOPLAYICI, 100-dən çox Azərbaycan yazarını ilk yol üzə çıxararaq yaradıcılıqlarını bolşevizmin ölümə açan ağır senzurası altında da doğru-düzgün təhlil edən, onların əsərlərini tarix boyunca ilk dəfə nəşrə hazırlayan BÖYÜK ARAŞDIRICI, misilsiz söz xəzinəmizi 20 adda kitabında, yüzədək məqaləsində el malı edən BÖYÜK YAYICI, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ÖZÜLÜNÜ QOYAN'lardan biri, kommunistlərin "vətən xaini" kimi həbs edərək ölüm düşərgəsində güllələdiyi BÖYÜK VƏTƏNDAŞ'dır.

² 1918-də yazılmış bu şeir Osmanlı imperatorluğunun hərbiyyə naziri, Başkomandan vəkili, birinci fəriq (tam general) **Damad İsmət Ənvər paşa**'ya (23.11.1881-4.8.1922; nazirliyi: 3.1.1914-14.10.1918) həsr edilib. 1918-də Bakını rus-erməni işğalçılarından təmizləmiş IX ordunun komandanı, fəriq (general-leytenant) **Nuru paşa**'nın (1889-2.3.1949) böyük qardaşdır.

³ Qızıl taxt və qızıl tac sənə yaraşır.

⁴ Kainatın anası.

*Səhabi-küfrü¹ tən böldün, qılınc zərbiylə etdin şəqq,
Çıxartdın milləti yeksər işıqlı günlərə əlhəqq,
Ayıldın türkləri, verdin dəmadəm türklüyə rövneq,
Sana bu işdə yardımcı yəqin oldu cənabi-Həqq,
Sən oldun həzrəti-Həqqin səfayi-lütfünə məzhər.
Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!*

*Müsəlman qeyrətin çəkdi, gözətdin türkün namusun,
Dağıtdın xavəri-islamdən küffar kabusun.
Məsaciddən dilərdi rus asa öz nəhs naqusun²,
Gəbərdib, toprağə sərdin həyasız niyyətin rusun.
Günəşdən parlaq amalın olub Şərq əhlinə əzhər,
Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!*

*Münzəm³ ordunu birdən səri-ədüvvanə saldırdın,
«Kral»lar rişəsin qırdın, «karol»lar tacın aldırdın,
Edib məğlub küffarı, nəvayi-suru çaldırdın,
«Hilal»ı ərşə yüksəltdin, «gün»ü əflakə qaldırdın.
Nihali-məqsədi-fikrin gətirdi datlı bin növbər,
Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!*

*Ziyayi-fikrətin ilə ziyasızdıq, ziyalandıq,
Cəfavü cövr çəkmişdik, fütuhunla səfalandıq,
Livayi-nüsrətin ilə⁴, bihəmdüllah, livalandıq,
Həqirü pəst olmuşduq, ucaldıq, etilalandıq.
Təməmən Qafqazın əhli könüldəndir sana əsgər,
Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!*

*Səadət dövrü, söz yoq kim, yetirmiş şanlı cahidlər,
İgidlər, qəhrəman ərlər, şücaətli mücahidlər,*

¹ Küfr buludunu, zülmətini.

² Rus məscidlər(imiz)dən öz nəhs (kilsə) zəngini asmağı dilərdi.

³ Birləşmiş.

⁴ Qələbə bayrağımla.

*Buna tarixdə vardır dəxi binlərcə şahidlər,
Tikibdir onlara şəhlər neçə yerdə müşahidlər.
Yapar millət sana layiq tiladən heykəli-əkbər.
Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!*

*Səmada yıldırım tək parlayan dəm tiğinin bərqi
İşıqlandırdı şəmsasa sərəsər aləmi-Şərqi,
Nisari-xaki-payınçün düzüldü bin gözəl şərq¹;
Bənim naçiz şeirimlə vəli var onların fərqi –
Mübarək vəchini görcək tapar əşarımız zivər,
Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!*

Şəki.

(Əlyazmalar İnstitutu, fond 20, saxlama vahidi 216)

ÖYÜN, MİLLƏT

İşbu abdar şeir Qafqasiya İslam Ordusu baş komandanı dövlətli fəriq (general) **Nuru paşa əfəndimiz** həzrətlərinin Şəkiyə vürudu (gəlməsi) münasibətilə Qafqasiya şüərasından möhtərəm **Məhəmmədəmin oğlu Salman Mümtaz əfəndi** tərəfindən bədahətən söylənmiş və paşa həzrətlərinin nami-namilərinə (məşhur adlarına) ithafən təb və nəşr edilmişdir.

*O gün millət ki əltafi² olub şövkətli sultanın,
Hilalın haləsi qılsın əhatə türk övtanın³.*

*Təfaxür eylə, ey millət, muradın hasil olmuşdur,
Daha əflakə yüksəlməz əninü ahü əfğanın.*

*Ziyasız rus zülmündən o yüksək ruhun ölmüşdü,
Dökürdü şişəyə hər dəm şərabi-nab tək qanın.*

¹ Ayaqlarına atmaqçün min gözəl mahnı qoşuldu.

² Lütfəri.

³ Vətənlərini.

*Qızılgül tək açıl, gül, gör ki, türkün şanlı ordusu
Rivəqi-ərşə nəsb etmiş¹ böyük Osmanlı ünvanın.*

*Səmayə doğru toğrul tək sən, ey türk oğlu, uç, yüksəl
Ki, sənsən şanlı övladı şərəfli əski Turanın.*

*Bulud altında qalmışdı əgərçi kövkəbi-bəxtin²,
Gör imdi nəcmi-zahir tək hilalın, nəcmi-tabanın³.*

*Gərək taği-müqərnəsdən⁴ asılsın türkün tuğrası⁵,
Mələklər zibi-duş etsin livasın Ali-Osmanın⁶.*

*Bütün, Mümtaz, ellərdən olar türk milləti mümtaz⁷,
Sürər bundan sora türklük şərəfli-şanlı dövrünün.*

*[«Azərbaycan» qəzeti, 30 təşrin-i-əvvəl (oktyabr) 1918,
№26].*

¹ Göyün tavanına sancmış.

² Bəxtinin ulduzu.

³ Ayını, parlaq ulduzunu (Osmanlı bayrağındakı ay-ulduz nəzərdə tutulur).

⁴ Göy qübbəsinin tağından.

⁵ Gerb, dövlət nişanı.

⁶ Mələklər Osmanlı bayrağını çiyin bəzəyi etsin.

⁷ Seçilmiş, üstün.

Bakı

Türkiyənin Azərbaycandakı Böyükelçisi *Hulusi Kılıç*
bu görüşdə bizə xeyir-dua verdi.

Zəkəriyyə Əlizadə səfərimizin məqsədlərindən
Nizami Zəhrabi'ye danışır.

İstanbul

İstanbulda göydelenler.
(Yolun ortasında metrobusun hasarı görünür).

Mecidiyeköyün bu mahallesinde qalırdıq.

114

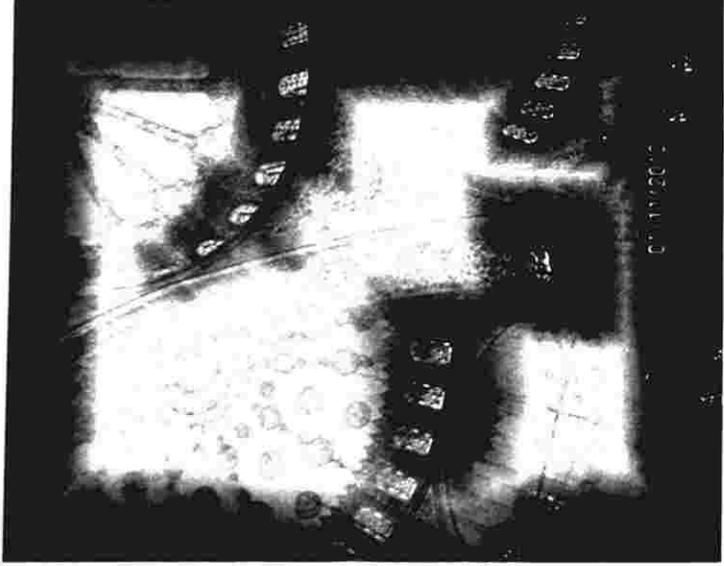

Şəhərin mərkəzi hissələri ilə keçəndə
özünü tuneldəki kimi hiss edirsən.

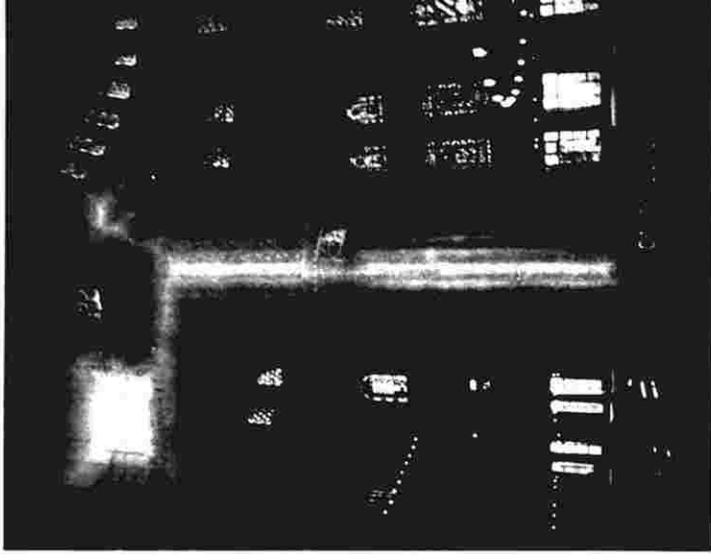
Bu da gözəllər gözəli möhtəşəm Sultan Əhməd cəməsi!

115

116

Sultan Əhməd camisinin içərisindən bir görünüş.

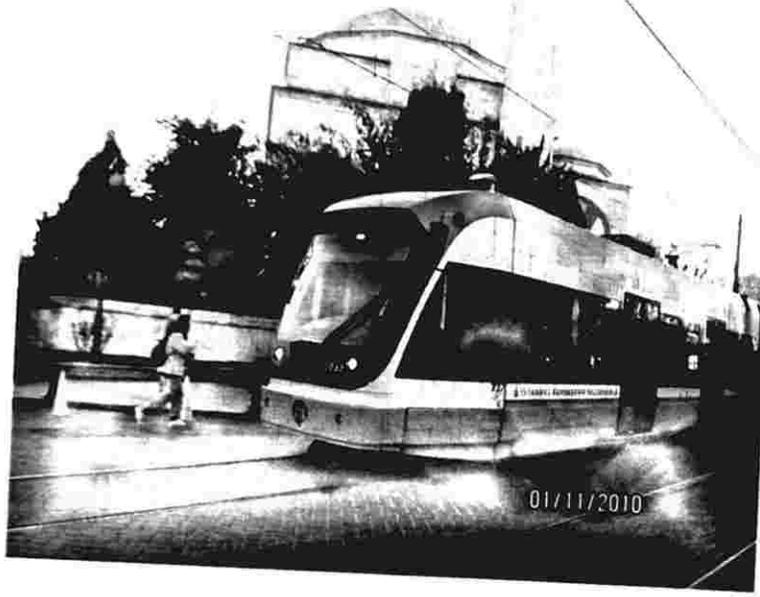

Sultan Əhməd camisinin içərisindən başqa bir görünüş.

117

Azərbaycanın yaxın dostları olan Yusif (solda) və Fəthi Gədikli qardaşları ilə unudulmaz görüşüm.

Çağdaş İstanbulun çağdaş tramvayı.

118

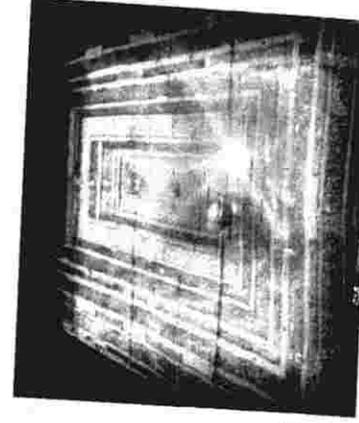
*Mehammed
Peyğamber'in (s.e.s.)
xırqeyi-şerifi.
(İnternetden).*

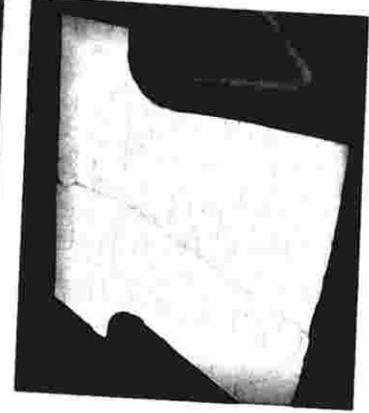
*Hezretî-Fatime'nin
yun xırqesi.
(İnternetden).*

119

Topqapı sarayı

*Hezretî-Fatime'nin
seccadesi.*

*İmam Hüseyr'in
cübbesi.*

Sultan I. Edelet.

Topqapı sarayı önündə "quzu şabalıdı" qovrulub satılır.
(Arxada Sultan Əhməd camesinin silueti görünür).

Topqapı sarayının ilk giriş qapısı önündəki "Alman çeşmesi".
Bunun tikilişinə Sultan Əbdülhəmidin yaxın adamı olan
şəkili Məhəmmədəmin Daruğazadə nəzarət edib.

Topqapı sarayının ilk giriş qapısı.

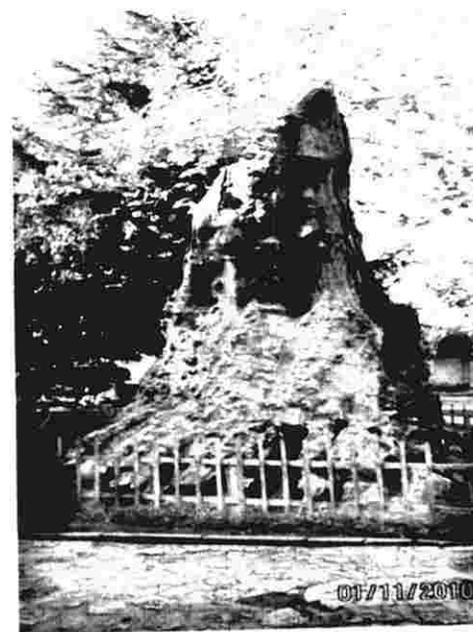
Topqapı sarayının heyətində şanlı Mehmetciklə xatirə şəklim.

Bu da Topqapı sarayı! Dünyanın ən böyük imperatorluğunu qurmuş Osmanlı sultanları, bax, bu cür sadə binalarda yaşayırdılar.

Sarayın balkonundan İstanbulun bir görünüşü.

Sultanlar
uzunömürlülük
rəmzi olan çinarlar
əkməyi sevdilər.
Sarayın
heyətindəki 500
ildən artıq yaşı olan
bu qurmuş çinar
yenidən pöhrələyib
ikinci heyatını
yaşayır.

İstanbuldan Bursaya

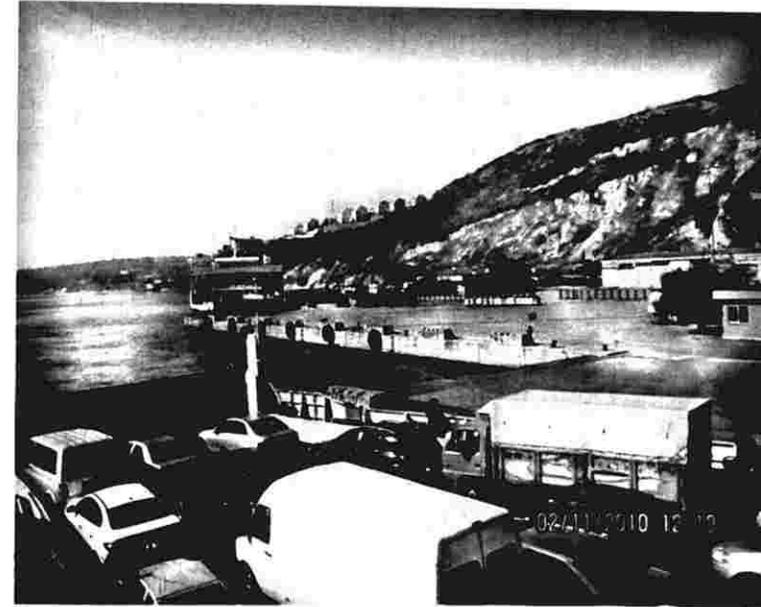
Kamil Koç firmasının avtobusunda.
Sürücülerin selâh ve nezaketine söz ola bilmêz..

Avtobusumuz artıq bərədədir.

Eskihisar iskələsi.
Burada quru yol bitir, bütün avtomobillər bərəyə mindirilir.

Bərədən bir görünüş.

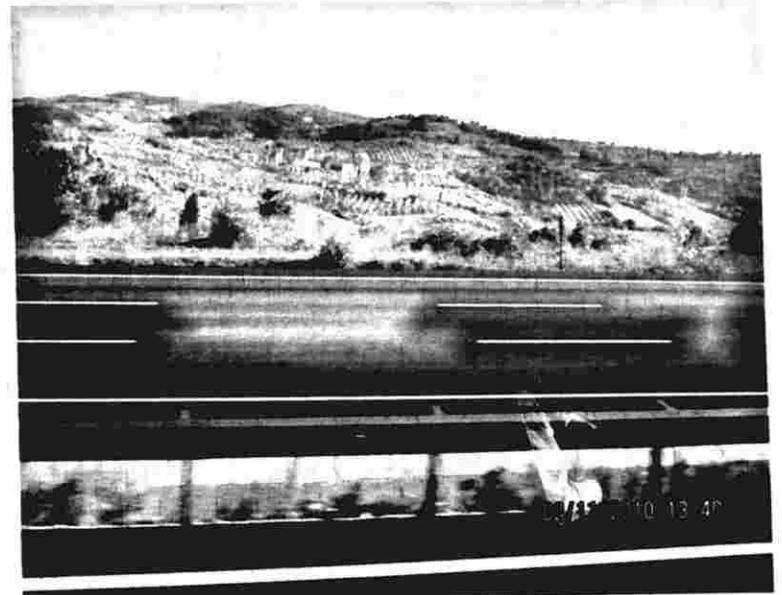
Bu şəkildə dördümüzük: mən, bərə, Mərmərə, Eskihisar.

Yaloya küçələrində meyvə satanlar.
Bazıları məndən çəkinərək üzünü yana çevirib.

Bura həmin Yalovadır...

Yolun o üzü başdan-başa yeni salınmış meşələrdir.

Bursa

Kamil Koç'un bu avtobusu bizi Bursaya çatdırıb.

Bursada 1930-da qurulmuş "Qafqaz" firmasının reklamı.

XV yüzilde tikilmiş Muradiyye mədrəsəsi.
İndi burada Muradiyye Ailə Sağlığı Mərkəzi yerləşir.

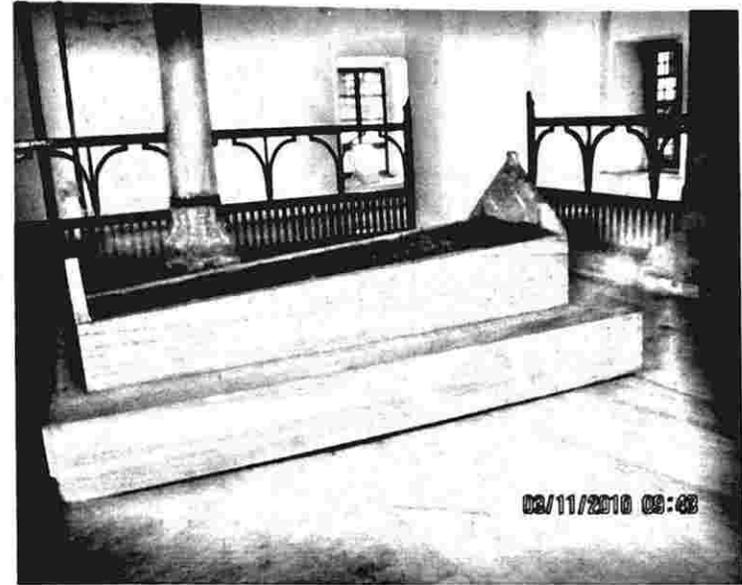
Muradiyye külliyyəsinin həyatında
xanədan qəbiristanlığının bir bölümü.

Muradiyye külliyyəsinin həyətidə.
Zəkəriyyə müəllim mənə nəse demək istəyir.

Muradiyye camesinin divarındakı bu böyük dəlik
vaxtilə yoxsulların yaşam qaynağı olub.

*Sultan Murad*ın təmtəraqdan uzaq sadə məzarı.

*Sultan Murad*ın qohumlarının
Bələdiyyenin gözündən yayınmış məzarları...

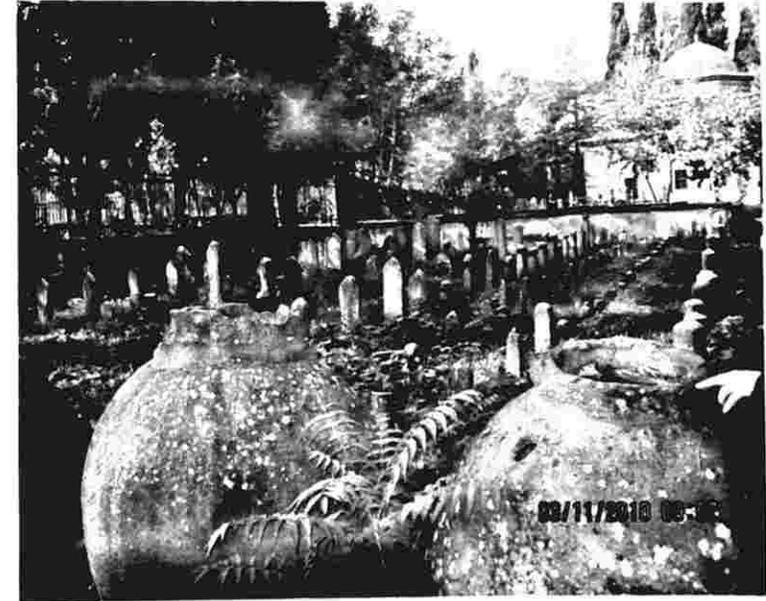
Muradiyyə külliyyəsinin heyətindəki bu çinar ömrünü başa vurub.
Ancaq qədərbilən insanlar onun "ölü"sünü də yaşadılar.
Halal olsun!

Xanədan qəbiristanlığının ikinci bölümü.
Sonda küp qəbirləri görünür.

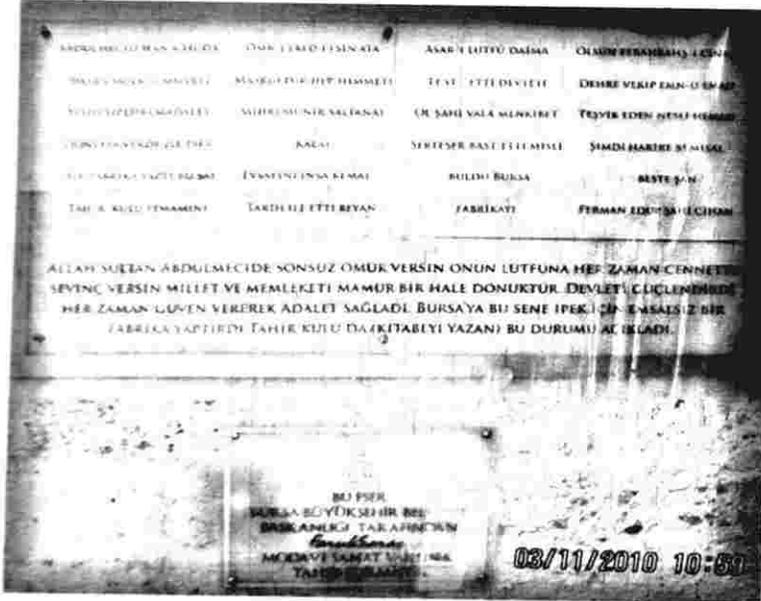
Qəbiristanlığı gəzərkən bir tısbağa gördüm
ve onu da tarixə salmaq istədim.

Xanədan qəbiristanlığının küp qəbirləri tərəfdən görünüşü.

Əski "Fabrikayi-hümayun".
Giriş qapısının iki tərəfində də
üstündə şeir yazılmış mərmər lövhələr vurulub.

"Fabrikayi-hümayun"un giriş qapısının
sağ tərəfində vurulmuş yanlışlarla dolu lövhə.

Prof. Dr. Zəkəriyyə Əlizadə
"Fabrikayi-hümayun"dakı ipəkçilik muzeyində.

Zəkəriyyə müəllim Şənay Vatan xanım'a ipəkqurdunun
yaşları ilə bağlı Şəkiddəki folklor örnəklərini söyləyir,
bələdçimiz Faruq bəy də maraqla dinləyir.

Zekeriyye müəllim özünü insanlara doğmalaşdırmağın ustadır. Şənay Vatan xanım da, Faruq bəy də sanki doğma atalarına sığıniblar.

Budur Türkiyənin faciəsi – qızların hamısı siqaret çəkirlər!

Zekeriyye müəllim və mən Bursanın Şəkiyə bənzər hissəsinin önündə.

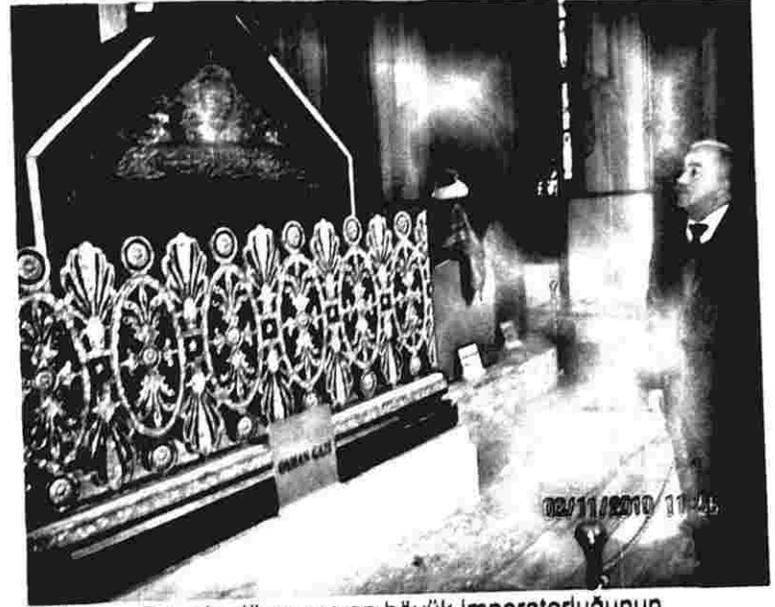
Şəkililər deyəcəklər ki, habura bizim Şəkimizdir ki!

Osman Qazi türbəsinin qarşısında
müsəlman ölkələri və şəhərlərinin göstəriciləri.

Xoşbəxt palıd ağacı!
Nə yaxşı ki, Bakıda deyil, Bursada bitib.

Burada dünyanın ən böyük imperatorluğunun
özülünü qoymuş Osman Qazi uyuyur.

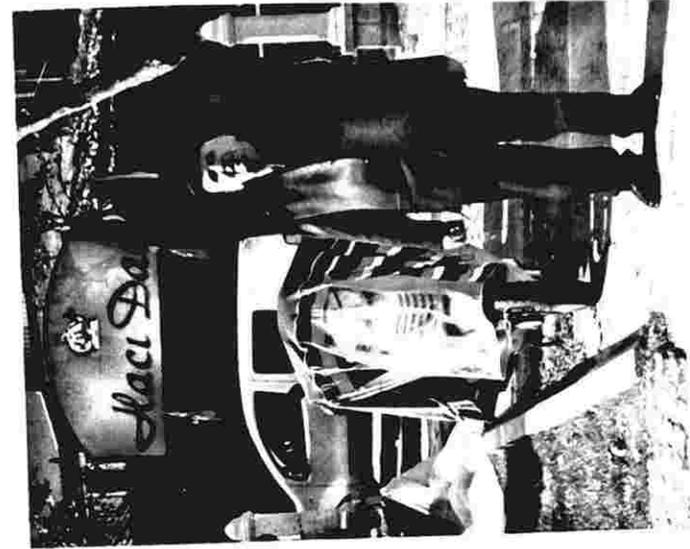
Bursanın bu kəsimi isə Bakıya çox oxşayır.

Zəkəriyyə müəllim Bursanın "Bakı hissəsi"nin önündə.

Topxana. Sağda Saat qülləsidir.

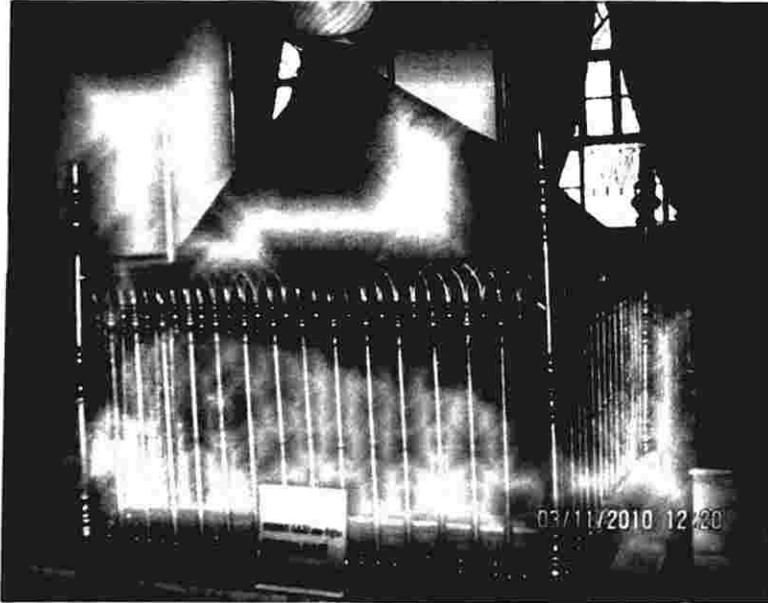
Zəkəriyyə müəllim "Hacı dayı" restoranının önündə.

Saat qülləsi.

Zəkəriyyə müəllim Osmanlı topunun üstündə
neçə də qürurla əyləşib!

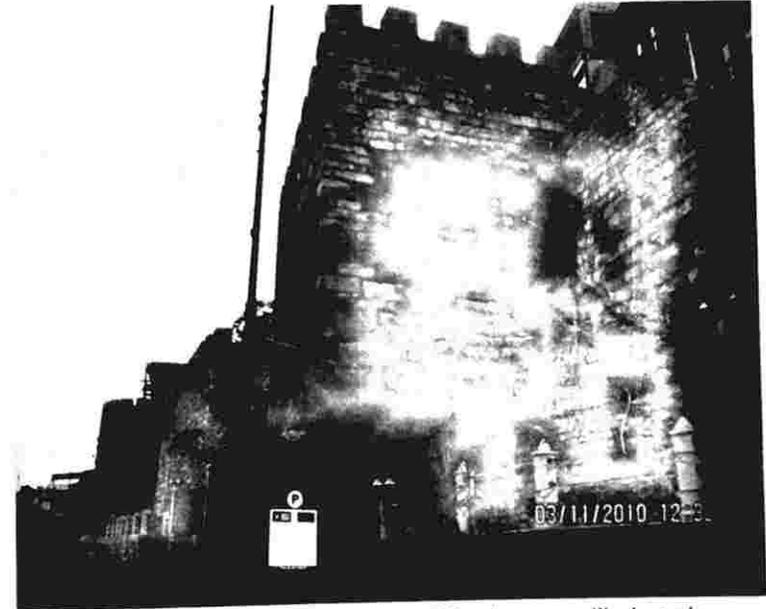

Orxan Qazi'nin türbəsindən görünüş.

142

Yenidən bərpa edilmiş qədim Bursa qalası.

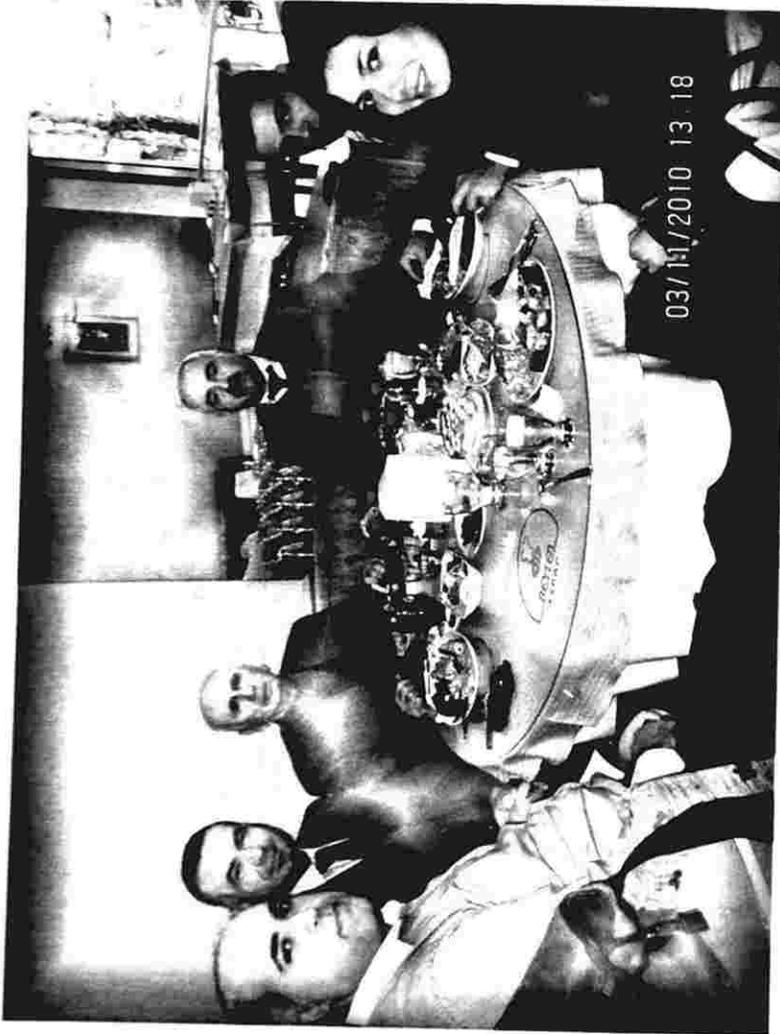

Bizans dönmündən qalma, yenidən bərpa edilmiş qala.

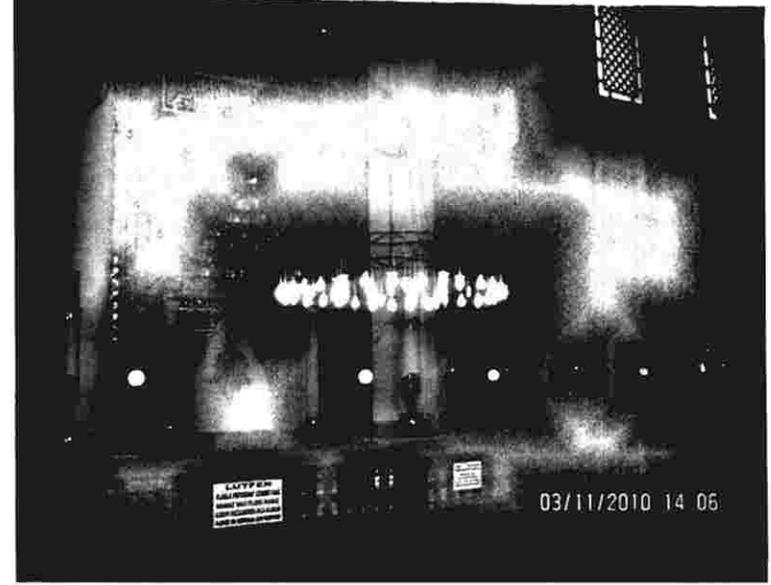
143

Bursa Byker
Belediyesi (BBB)
emekdalarıyla
restoranda nahar.
Soldan: 2) Turqay
Mercan – BBB daire
baqanı, 3) Zekariyye
lizade,
4) dalet Tahirzade, 5)
Faruq Kurt – BBB
emekdaı, beledii, 6)
Zeyneb Tamal – BBB
memuru.

144

Bursa Ulu comesinin mehrab ve minberi.

Zekariyye mallim Ulu camede.
(Onun dayandıđı yer mehur xalanın 4 gbyinden biridir).

145

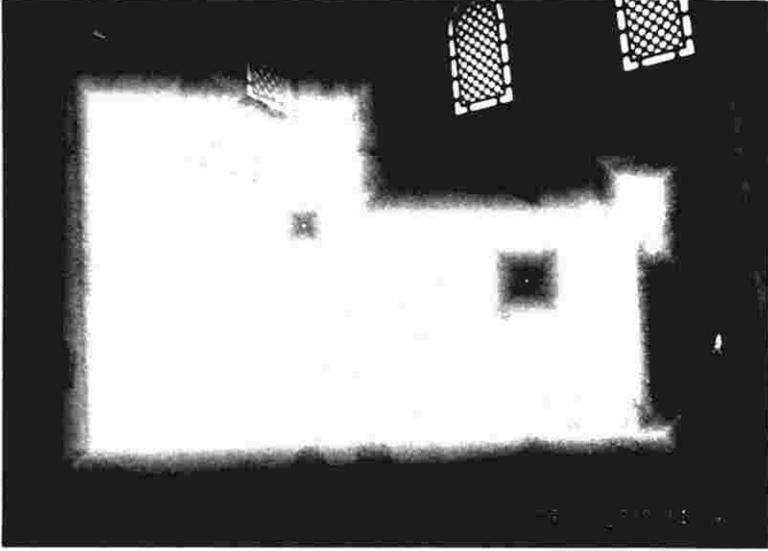
Ulu camenin Azərbaycan ustasının əliylə yaradılmış möcüzəli minberi. (İnternetdən götürülüb).

Ulu camədə Kəbə qapısının örtüyü.

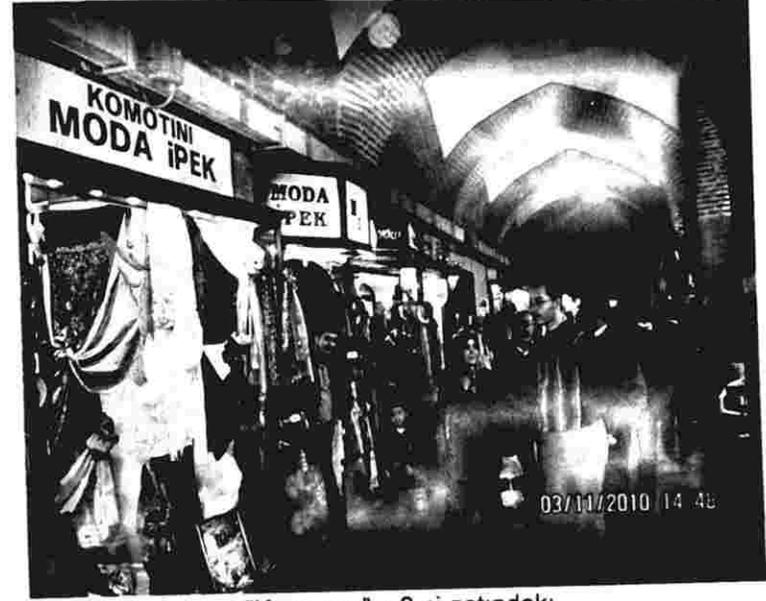
Ulu camenin şadırvanı.

Ulu camedə Xunkar məhfil. Sultanlar bu yapılının 2-ci qatında namaz qılmış. Sağ qapının üstündə *Sultan II Mahmud*'un öz əliylə qızılla yazdığı, bir Quran ayəsindən ibarət lövhə asılıb.

Məşhur "Koza xan"ın giriş qapısı.

"Koza xan"ın 2-ci qatındakı ipək parça-paltar dükanlarından bir görünüş.

"Koza xan"ın heyətinin bugünkü görünüşü.

"Kozabirlik"de görüşdən
sonrakı xatirə şəkli.
Soldan: 1) Caner İlik -
"Kozabirlik" Toxum
Öretim İşletməsinin
müdiri,
2) Ədalet Tahirzadə, 3)
İsmayıl Aydın -
"Kozabirlik" genel müdiri,
4) Zəkəriyyə Əlizadə.

150

"Kozabirlik"de Caner İlik'le Zəkəriyyə Əlizadə'nin söhbəti.

Zəkəriyyə Əlizadə və Caner İlik
"Kozabirlik" Toxum Öretim İşletməsinin giriş qapısı önündə.

151

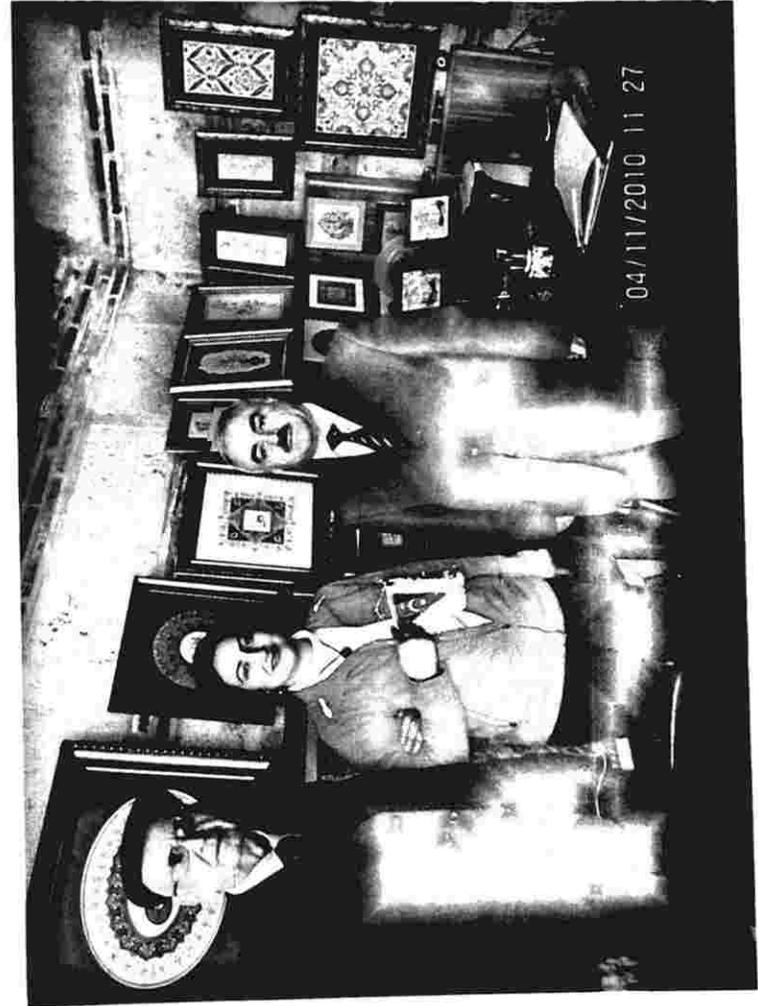

Zəkəriyyə Əlizadə və Caner İlik
Toxum Öretim İşletməsində söhbət edərkən.

Zəkəriyyə Əlizadə və Caner İlik Toxum Öretim İşletməsinin
həyatindəki yapon tut ağacının kölgəsində.

Balıbəy xanında
Azərbaycan kökenli
məşhur sənətkar Əlvən
xanım Tağızadənin
atelyesindəyik.

Bursa Bykeher
Belediyyesi (BBB)
emekdalarıyla
restoranda nahar.
Soldan: 1) Mehriban
xanim - BBB
emekdaı, 2) Zeyneb
Temel - BBB memuru,
3) Edalet Tahirzade,
4) Zekeriyye Olizada,
5) Faruq Kurt -
beledii.

154

Ulu nder *Mustafa Kamal Atatrk*'n Bursada eemetli abidesi.

155

Zəkəriyyə müəllim'lə birgə ulu öndər
Mustafa Kamal Atatürk'ün abidəsi önündəyik.

Bursa Tarix Muzeyində də Zəkəriyyə müəllim
daha çox ipəkçiliklə maraqlanırdı.

Bursa Böyükşəhər
Belediyyəsi (BBB)
Başqanvekili Refiğ
Yılmaz'la görüşdə.
Refiğ bəyin əlindəki
Zəkəriyyə müəllimin
kitabıdır.
Açıq səhifədə Şəki
kökenli Türkiyə
generalları Mehmet
Nuri və Mahmud
Berköz
qardaşlarının şəkilləri
görünür. Zəkəriyyə
müəllim bu qardaşlar
haqqında Refiğ bəyə
bilgi verir.

Refiq Yılmaz'ın elindeki Zəkəriyyə Əlizadə'nin "Şəkide mehelle adları, soylar və leqəblər" kitabıdır.

Refiq bəy BBB Başqanı Rəcəb Altəpə'nin adından mənə hədiyyə verir.

Xatirə şəkli: Zəkəriyyə Əlizadə, Refiq Yılmaz, Ədalət Tahirzadə.

Refiq bəy BBB Başqanı Rəcəb Altəpə'nin adından Zəkəriyyə Əlizadə'ye hədiyyə verir.

Bursanın
çarşısından bir
görünüş.

160

Bilecik

Bilecik şehrinin ümumi görünüşü.
(İnternette bulunmuş).

Bilecik Belediyesi binası.

161

Biləcik Bələdiyyəsinin içərisi
bu cür əski üslublu şəkillərlə bəzədilib.

Biləcikdə küçələrin birində ucaldılmış Osmanlı gerbi.
Altında Şeyx Ədəbalı'nın "İnsanı yaşat ki, Dövlət yaşasın" sözləri yazılıb.

Şeyx Ədəbalı türbəsi yanında Biləcik müftüliyinin
ziyaretçilər üçün ziyarət qaydaları.

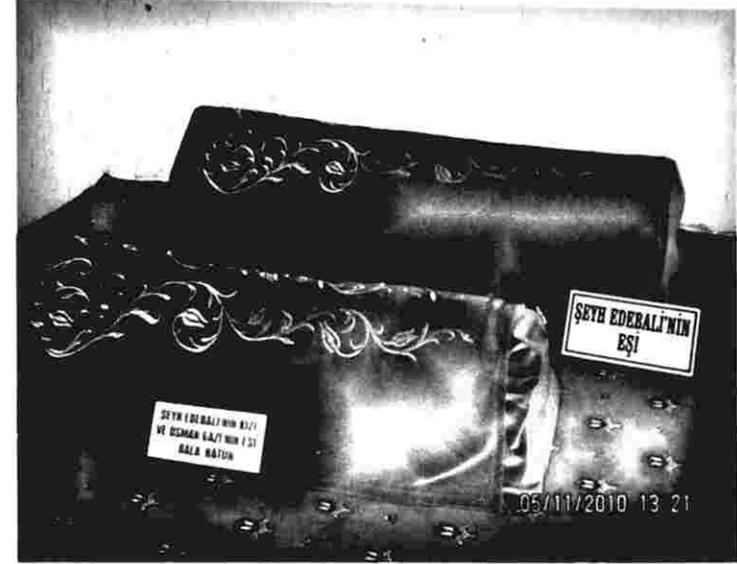
Şeyx Ədəbalı türbəsinin giriş qapısının
sağ tərəfində kiçik məzarlıq.

Şeyx Ədəbali türbəsinin giriş qapısı. Osman Qazi bu qapıdan neçə dəfələrlə girmiş, Şeyxin qızını bu qapıdan gəlin aparmışdı.

Şeyx Ədəbali'nin türbəsi. Osman Qazı'nın yuxusunu Şeyx bu otaqda yozmuşdu.

Şeyx Ədəbali'nin arvadı və qızının (Osman Qazı'nın yoldaşının, Orxan Qazı'nın anasının) məzarları (bunlar həyətdəki türbədədir).

Şeyx Ədəbali'nin mənzilində qoyulmuş çağdaş təsvirlərdən biri.

Bilecik
Belediyyesinin
Başqan yardımçısı
Mustafa Yürükçü ile
onun iş otağında
çekilmiş xatire
şeklimiz.

166

Bilecik Universiteti
fenn-edebiyyat
fakültesi tarix
bölümünün başqanı,
görmeli tarixçi,
professor Əbdülxaliq
Bakir.

167

Bilecik Universitetində
xatirə şəklimiz. Soldan:
Əbdülxaliq Bakir,
Zəkəriyyə Əlizadə,
Ədalət Tahirzadə,
İlhami Yurdakul
(Universitetin dosenti).

168

Yenidən İstanbul

Zəkəriyyə müəllim nəvəsi Orxan'la
Sultan Əhməd camesinin heyətində.

Zəkəriyyə müəllim, nəvəsi Orxan, Orxanın dostu Alpər Xəzinədar.

169

Zəkəriyyə müəllim Sultan Əhməd camesinin azəmətli sütunlarından birinin yanında dincini alır.

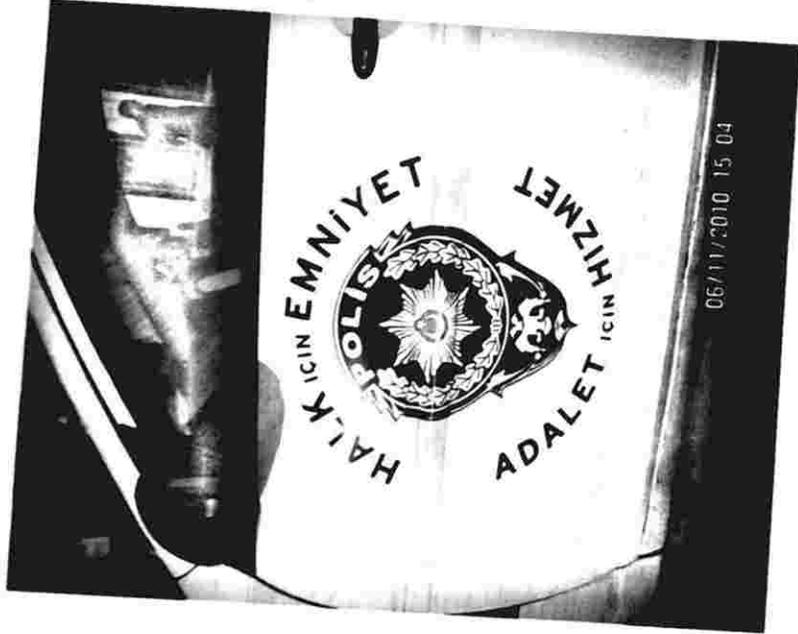
Sultan Əhməd caməsi neçə-neçə insana çörək verir.
Camenin qarşısındakı bayraqsatan
(məna bayraqdar Elman Türkoğlunu xatırlatdı).

Sultan Əhməd camesinin qarşısında musiqi çalmaqla çörək pulu qazanan birisi.

Osmanlı çağının paltarını geymiş bu ağsaqqalın çörəyi isə onunla şəkil çəkdirmək isteyenlərdən çıxır.

Türkiye
polisinin şuarı
polis maşınının
qapısında
yazılıb:
"Xalq üçün
emniyyet,
adalet üçün
xidmət".

Zekerriyye müəllim'le Ayasofyadayıq.

Ayasofyanın
içinden bir
görünüş.

Kababxanada yorğunluğunu çıxaran
Zəkəriyyə müəllim özünə gəlmişdi.

Yalnız dışarıdan gördüyümüz, içərisinə girməyə vaxt tapmadığımız
"Şirvan" kababxanası.

İstanbuldakı çoxqatlı çağdaş ticarət mərkəzlərindən
birindən bir görünüş.

Atatürk hava limanında
təyyarəmizə minik başlanmasını gözləyirik.

Yman.

TAHİRZADƏ Ədalət Şərif oğlu

TÜRKIYƏMİZDƏ 10 GÜN

Bakı: "Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya" MMC, 2011

ISBN: 978-9952-8042-8-7

Nəşriyyatın və mətbəənin ünvanı:

R.Səfərov küçəsi, 17, 3-cü mikrorayon dairəsi
AZ1102, Bakı, Azərbaycan

Tiraj: 500 nüsxə

Ar 2011
295

ISBN 978-9952-8042-8-7

9 789952 804287